

Grootgrondbezit in Bahia

Impressies van de huidige realiteit

Marcel de Weert

Grootgrondbezit in Bahia

Impressies van de huidige realiteit

Marcel de Weert

Afstudeerscriptie Sociologie
Erasmus Universiteit Rotterdam, augustus 2005
Begeleiding: Dr. Annelies Zoomers (CEDLA),
Prof. Dr. Jack Burgers (EUR)

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	3
<i>Termen en afkortingen</i>	4
1. Afbakening onderzoeksgebied	6
1.1 Inleiding	6
1.2 Vraagstelling	7
1.3 Onderzoeksopzet	8
1.4 Locatie van het onderzoek	9
2. Theoretische achtergrond	11
2.1 Recente ontwikkelingen op het terrein van agrarische hervorming	11
2.2 Visies op agrarische hervorming	14
2.3 Het belang van landeigendomsrechten	18
2.4 Centrale onderzoeksconcepten	20
3. De Braziliaanse landbouw in historisch perspectief	23
3.1 Brazilië tot 1930: de agrarische natie	23
3.2 Brazilië na 1930: de industriële natie	26
3.3 Recente transformaties in de landbouwsector	32
3.4 Cycli in de Braziliaanse economische ontwikkeling	35
3.5 Landloze boeren en het proces van agrarische hervorming	37
4. De vorming van grootgrondbezit in Bahia	41
4.1 Regionale transformaties in West-Bahia	41
4.2 De mechaniek van grootschalige irrigatieprojecten	47
4.3 De vorming van grootgrondbezit in Zuid-Bahia	49
5. Recente processen van landconcentratie in Bahia	57
5.1 Groei en consolidatie van het grootgrondbezit	57
5.2 Een geval van landconcentratie in de Sertão	62
6. De maatschappelijke context van landconcentratie	67
6.1 Sociale vraagstukken in West-Bahia	67
6.2 Maatschappelijke gevolgen van de eucalyptusexpansie in Zuid-Bahia	72
6.3 De politieke dimensie van landconcentratie	77
Conclusie	84
<i>Annex</i>	92
<i>Literatuur</i>	97
<i>Figuur: overzichtskaart van Bahia</i>	9

VOORWOORD

Om de zoveel tijd verschijnt er in Nederlandse kranten, vaak ergens op de vierde of de vijfde pagina, een bericht over de strijd van kleine boeren tegen het grootgrondbezit in Brazilië. Er wordt dan vermeld dat in Brazilië een groot deel van de landbouwgrond in handen is van een relatief kleine groep mensen: grootgrondbezitters. De strijd van kleine boeren tegen het grootgrondbezit wordt vaak geïnterpreteerd als de strijd tégen een overblijfsel uit de tijden van kolonialisme en slavernij en vóór modernisering van de agrarische sector van het land dat de helft van het Zuid-Amerikaanse continent beslaat. Aan de vraag wat grootgrondbezit in onze tijd eigenlijk inhoudt en waarom het bestaat, wordt zelden aandacht besteed. Bij mijzelf, en ongetwijfeld bij veel andere leken, heerste daarom het beeld van de paternalistische landheer die, als een erfgenaam van Don Diego de la Vega, vanuit de Casa Grande zijn landgoed bestierde.

Het veldonderzoek in Bahia, dat liep van september tot en met december 2004, zette mij weer met beide benen op de grond. Na deze kennismaking met de realiteit ben ik begonnen met het schrijven van mijn scriptie die, naar ik hoop, een duidelijk beeld zal schetsen van de realiteit van het hedendaagse grootgrondbezit in Bahia.

Ik wil bij deze iedereen bedanken die een rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van dit werk. Speciale dank gaat uit naar de mensen in Brazilië die de tijd hebben genomen om mij hun verhaal te vertellen of mij op andere manieren terzijde hebben gestaan en naar mijn scriptiebegeleidster Annelies Zoomers, die dit project steeds de nodige sturing gegeven heeft.

Marcel de Weert

Verklaring veelgebruikte termen en afkortingen

Acampamento: kampement van landloze boeren, meestal op of aan de rand van fazenda's die zij door INCRA onteigend willen krijgen. MST spreekt in zo'n geval van *ocupação* (bezetting), fazendeiro's spreken van *invasão* (invasie). MST ziet bezetting als een legitiem middel in de strijd om agrarische hervorming, voor landeigenaars is het een illegale actie.

Arrendatário: het woord renda betekent huur en duidt op de constructie waarbij boeren grond huren van een landeigenaar om er hun eigen gewassen te verbouwen. Hiervoor betalen zij een voaaf afgesproken bedrag aan de eigenaar.

Assentamento: door INCRA erkende hervestigingskern van landloze boeren.

Cartório de registro: kadaster voor de registratie van onroerend goed. Cartório's zijn in iedere gemeente te vinden en registreren (bij goed functioneren) alle verschuivingen in landeigendom.

Celulose: houtpulp; de belangrijkste grondstof bij de produktie van papier

Cerrado: gesloten savanne; lage bosachtige vegetatie, kenmerkend voor centraal Brazilië.

Coronel: kolonel; historische aanspreektitel voor grootgrondbezitters. Coronelisme als maatschappelijk systeem duidt op de nauwe verbondenheid (vaak eenwording) van de coronel met het plaatselijk bestuur. De coronel was het verlengstuk van de regering op het platteland, die via hem het rurale electoraat kon domineren. In de latere decennia van de 20^e eeuw raakte het begrip in onbruik, en het wordt nu nog slechts in bepaalde gebieden ceremonieel gebruikt. Dit wil niet zeggen dat de huidige autoriteiten geen 'coroneis', ofwel zebazen meer hebben op het platteland. Zij zijn echter niet noodzakelijkerwijs grootgrondbezitters.

Corrector: wordt ook wel *intermediário* of grondspeculant genoemd. Tussenpersoon die fungeert als landmakelaar.

Fazenda: soort grote boerderij in ruraal Brazilië (de eigenaar is een *fazendeiro*). In tegenstelling tot boerderijen in West-Europa omvat een fazenda vaak meerdere malen het grondoppervlak dat nodig is om een gezin te onderhouden. Fazenda's zijn er in verschillende soorten en maten. Historisch wordt de term geassocieerd met de grote, op slavernij gebaseerde plantages en veehouderijen. Tegenwoordig kan een fazenda alles zijn van een improductief landgoed tot een commercieel agrarisch bedrijf dat met kapitaalintensieve methoden produceert voor de internationale markt. De eigenaar van een fazenda kan een natuurlijke persoon zijn, maar ook een bedrijf, stichting of coöperatie. In de Sertão worden de bedrijfjes van kleine boeren ook vaak aangeduid met de term fazenda.

Gerente: de bedrijfsleider van een fazenda die zich bezig houdt met de dagelijkse bedrijfsvoering. Hij is, in tegenstelling tot de meestal stadse fazendeiro, een agrariër.

IBGE: Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística; het nationale bureau voor de statistiek.

INCRA: Instituto Nacional para a Colonização e Reforma Agrária; instelling van de federale overheid die belast is met de uitvoering van en controle over agrarische hervorming en kolonisatieprojecten.

Landbezetting: bezetting van een fazenda door landloze boeren. Landbezetting is een middel om INCRA onder druk te zetten om de fazenda te onteigenen en te verdelen onder landloze boeren.

Latifúndio: grootgrondbezit. Dit is nogal een beladen term omdat er onenigheid is over wat nu wel en niet latifúndio is, zoals in hoofdstuk 2 zal blijken. Ikzelf ga uit van de technische betekenis, dus grootgrondbezit ongeacht de produktiviteit van de fazenda in kwestie of de aard van de eigenaar (natuurlijke of rechtspersoon).

Lei da Terra: Wet op het Landeigendom (1850). Belangrijke wet in de geschiedenis van het grootgrondbezit.

Luta da terra: strijd om het land; de strijd om de toegang tot land tussen grootgrondbezitters en kleine boeren.

Minifúndio: kleingrondbezit; wordt vooral geassocieerd met peasant landbouw.

Morador: bewoner; in de context van mijn onderzoek iemand die werkt en woont op een fazenda.

MST: Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra; NGO die opkomt voor de belangen van landloze en kleine boeren.

Parceiro: een boer die grond bewerkt die hij niet zelf in eigendom heeft. De eigenaar van de grond verleent hem toestemming om de grond te bewerken. Bij wijze van betaling draagt de parceiro een vooraf overeengekomen deel van de oogst af aan de landeigenaar. Een andere veel voorkomende wijze van betaling is betaling in fysieke arbeid aan de landheer, maar meestal is het een combinatie van de twee. Het aantal parceiros is de laatste decennia gestaag afgenomen en vervangen door betaalde arbeid, omdat dan met name de eigenaar nergens meer toe verplicht is. Dit neemt echter niet weg dat in concrete situaties parceria wel degelijk van economisch nut kan zijn voor zowel de landeigenaar als de gecontracteerde (Oliveira, 1991).

Posseiro: een boer die landbouw bedrijft of vee hoedt op grond waarover hij geen eigendomsrechten bezit. Dit kan, zoals in het Amazonegebied vaak het geval is, op land zijn dat formeel in eigendom is van de overheid (*terra devoluta*), maar het kan ook op improductieve privégrond van grootgrondbezitters zijn. Het gebruik van land door posseiros dient niet verward te worden met georganiseerde, op landhervorming gerichte groepsbezettingen. Posseiros 'bezetten' land om in hun levensonderhoud te voorzien, niet zozeer om politieke doelen te realiseren.

Sertão: een semi-woestijn die het grootste deel van het binnenland van Noordoost-Brazilië omvat. Het gebied wordt gekenmerkt door een hoge mate van minifundialisering.

STR: Sindicato dos Trabalhadores Rurais; vakbond voor landarbeiders. STR's zijn te vinden in vrijwel iedere rurale gemeente.

Terra devoluta: openbare landerijen; tot terra devoluta kan alle grond gerekend worden, die formeel geen privé-eigendom is. In principe valt alle terra devoluta onder jurisdictie van de staten. De federale overheid heeft echter wel het recht om land te onteigenen in het kader van de realisatie van grote projecten, zoals de aanleg van doorgaande wegen of stuwdammen.

HOOFDSTUK 1

Afbakening onderzoeksgebied

1.1 Inleiding

In de jaren '90 trokken door MST georganiseerde bezettingen van fazenda's en massale protestmarsen in de grote steden van Brazilië de aandacht van de internationale media. De MST is een niet-gouvernementele organisatie die de belangen van landloze boeren in Brazilië behartigt. In het land met de op één na scheefste verdeling van landeigendom ter wereld streeft MST naar een vergaande redistributieve agrarische hervorming. In de afgelopen 15 jaar heeft de organisatie een snelle groei doorgemaakt. In 1990 werden er door MST 119 bezettingen georganiseerd, waarbij in totaal 12.805 gezinnen bij betrokken waren. In 1996 waren er 42.682 gezinnen betrokken bij 250 bezettingen. Bij de laatste meting in 2003 lag het totaal op 116.382 gezinnen in 632 bezettingsacties (Website MST). Omdat MST de fazenda's, die het doelwit vormen van acties, zorgvuldig selecteert op basis van door de regering bepaalde onteigeningscriteria is een groot deel van de acties succesvol. Niet verder kijkend dan de successen van MST zou je de indruk kunnen krijgen dat met deze aantallen hervestigde landloze boeren het grootgrondbezit in Brazilië wel bezig zou moeten zijn aan een geleidelijke terugtocht en dat een nivellering in het landbezit langzaamaan terrein wint.

Recente data van het Nationaal Instituut voor Kolonisatie en Agrarische Hervorming (INCRA) geven echter aan dat de in Brazilië van oudsher scheve verdeling van landeigendom in de jaren '90 nog schever geworden is. In 1992 bezat slechts 0,7% van alle grondbezitters meer dan 2.000 hectare landbouwgrond. Deze groep bezat in dat jaar 39,5% van het Braziliaanse landbouwareaal. In 1998 bedroeg het percentage grondbezitters met meer dan 2.000 hectare landbouwgrond wederom 0,7%. Het aandeel van deze groep in het totale landbouwareaal was echter gegroeid tot 43%. Deze gegevens duiden op een trend naar concentratie van het grondbezit op landelijk niveau in de jaren '90. Hoe die beweging naar landconcentratie te rijmen valt met de sterke groei van een organisatie als MST in de jaren '90 is een vraag die centraal staat in dit onderzoek.

In het kader van bovengenoemd vraagstuk ben ik benieuwd welke krachten er achter de groei van het grootgrondbezit zitten, hoe die krachten zich manifesteren in fysieke expansie en wat de reactie van de maatschappij daarop is. Er is vrij veel bekend over de problematiek van kleine en landloze boeren, landbezettingen en agrarische hervorming. Grootgrondbezit daarentegen wordt in veel onderzoeken slechts zijdelings besproken en vaak genoemd als oorzaak van landloosheid, armoede en een toenemende sociale tweedeling op het platteland. De motieven en de handelswijze van grootgrondbezitters blijven veelal onderbelicht. Een voorbeeld hiervan is de studie van Oliveira (1991) naar de kleine landbouw in Brazilië. Hierin wordt aandacht besteed aan de gevolgen van globalisering en landconcentratie voor kleine boeren, maar komt de lezer

weinig te weten over de aard van de concentratieprocessen en de rol van grootgrondbezitters daarin. Dat tekort wil ik met dit onderzoek proberen in te vullen.

1.2 Vraagstelling

Hoofdvraag

Wat is de rol van grootgrondbezitters in processen van landconcentratie en rurale modernisering in Bahia en wat zijn de gevolgen van hun handelen op lokaal niveau?

Deelvragen

1. *Wat zijn de kenmerken van grootgrondbezit in Bahia en hoe is het ontstaan?*

Grootgrondbezit is het resultaat van ontwikkelingen in de landeigendomsstructuur. Daarom zal eerst worden nagegaan wat landeigendom is en wat volgens verschillende theorieën de functie ervan is in de rurale economie. Omdat ontwikkelingen in de landeigendomsstructuur van Bahia deel uitmaken van processen op nationale schaal, zal een historisch overzicht gegeven worden van de landkwestie in Brazilië. De nadruk komt hierin te liggen op de politieke en economische ontwikkelingen die ten grondslag liggen aan grootgrondbezit. Tot slot wordt beschreven hoe de landeigendomsstructuur in Bahia gedurende de afgelopen decennia onder invloed van economische transitieën veranderd is.

2. *Op welke manieren groeien de huidige grootgrondbezitters in Bahia?*

Recente landconcentratieprocessen in de door mij bezochte rurale gebieden zullen hier beschreven worden aan de hand van een analyse van de uitbreidingsstrategieën van grootgrondbezitters.

3. *Wat zijn de gevolgen van landconcentratie voor lokale samenlevingen?*

De directe gevolgen van landconcentratie zullen hier aan de orde komen, alsmede de maatschappelijke problemen die verband houden met een scheve verdeling van het grondbezit. Een interessante invalshoek is de vraag hoe het maatschappelijk middenveld, in de vorm van NGO's, met deze problematiek omgaat.

1.3 Onderzoeksopzet

De volgorde van de hoofdstukken komt in grote lijnen overeen met de volgorde van de drie deelvragen. De hoofdstukken 2, 3 en 4 zijn gewijd aan de beantwoording van deelvraag 1. In hoofdstuk 5 wordt deelvraag 2 behandeld. Hoofdstuk 6 tenslotte beantwoordt deelvraag 3.

In hoofdstuk 2 wordt een overzicht gepresenteerd van de belangrijkste theoretische invalshoeken van waaruit agrarische hervorming bestudeerd wordt. Het doel hiervan is om duidelijk te maken dat ideeën over agrarische hervorming behalve een economische ook een politieke, sociale en zelfs emotionele achtergrond hebben. De belangrijkste ideologische tegenstelling die in het debat is uitgekristalliseerd is niet zozeer de tegenstelling tussen voor- en tegenstanders van agrarische hervorming. Fundamenteler van aard is de tegenstelling tussen voorstanders van agrarische hervorming via geliberaliseerde grondmarkten en voorstanders van agrarische hervorming via een sterke mate van staatsinterventie. De uitkomst van deze discussie is van grote invloed op de mate waarin het landbezit in de toekomst geconcentreerd zal zijn. Om een idee te krijgen van de achtergrond van de discussie rondom landrechten wordt in hoofdstuk 3 beschreven hoe grootgrondbezit zich historisch heeft ontwikkeld in Brazilië en hoe de huidige verdeling van het landbezit is ontstaan.

De hoofdstukken 2 en 3 zijn gebaseerd op literatuurstudie. De daaropvolgende hoofdstukken zijn voornamelijk gebaseerd op in Brazilië verzameld materiaal. Tijdens het veldonderzoek, dat liep van september tot en met december 2004, is gebruik gemaakt van zowel schriftelijke bronnen als interviews. In Salvador zijn onderzoekers van twee plaatselijke universiteiten geïnterviewd en is bij staatsinstellingen en NGO's materiaal verzameld dat betrekking heeft op ontwikkelingen in de agrarische sector van de staat Bahia. Vervolgens zijn op basis van in Salvador verworven informatie drie casussen in verschillende geografische regio's van Bahia geselecteerd: één in de Sertão, één in de westelijke savannes van Bahia en een laatste in de neerslagrijke kuststrook. In deze drie gebieden zijn mensen geïnterviewd van banken, NGO's, landbouwcoöperaties, gemeentelijke en overheidsinstellingen, kleine boeren, fazendeiro's en vertegenwoordigers van bosbouwbedrijven. Waar mogelijk zijn schriftelijke bronnen, soms uit privé-archieven van geïnterviewden, verzameld. Een overzicht van bezochte personen en instellingen is te vinden in de annex.

Het veldonderzoek heeft het karakter van een kwalitatieve casestudie. Het is de bedoeling om met de gegevens uit de door mij bezochte gebieden processen die in Brazilië op landelijke schaal plaatsvinden in te kleuren met concrete voorbeelden. Om binnen mijn onderzoek te komen tot een aanvaardbare mate van generaliseerbaarheid heb ik drie totaal verschillende regio's van Bahia uitgekozen om er onderzoek te doen. Ik wil hiermee aantonen dat processen van landconcentratie per regio kunnen variëren in vorm en schaal, maar dat de mechaniek ervan vergelijkbaar is.

1.4 Locatie van het onderzoek

Ik heb ervoor gekozen om mijn onderzoek in de noordoostelijke staat Bahia te doen. Deze staat, die 14 miljoen inwoners heeft en met haar 560.000 km² iets groter is als Frankrijk, heeft een gevarieerde agrarische structuur die in grote mate representatief is voor Brazilië. Recente gegevens van MST wijzen op een actieve *luta da terra* in Bahia: van de 116.382 gezinnen die in 2003 betrokken waren bij door MST georganiseerde landbezettingen waren er maar liefst 20.000 uit Bahia afkomstig. In dat jaar werden er in Bahia 64 bezettingen georganiseerd.

Het economische en demografische hart van Bahia is de neerslagrijke kuststrook (litoral), die vanaf de kustlijn zo'n 50 tot 100 kilometer het binnenland in reikt. In dat gebied komt veel grootschalige plantagelandbouw, bosbouw en veeteelt voor. In het binnenland gaat de litoral geleidelijk over in een semi-woestijn die de Sertão wordt genoemd. Daar komt naast extensieve veeteelt veel kleinschalige landbouw voor. Een uitzonderingspositie in

de Sertão wordt ingenomen door het stroomgebied van de São Franciscorivier, waar veel kapitaalintensieve geïrrigeerde landbouw wordt bedreven. Ten westen van de São Francisco maakt de Sertão op zijn beurt plaats voor een beboste savanne (cerrado), die gunstige natuurlijke voorwaarden biedt voor de grootschalige verbouw van soja.

De diversiteit aan landschappen en klimaten maakt dat Bahia gekenmerkt wordt door vormen van grondgebruik die variëren van kapitaalintensieve plantagelandbouw tot zelfvoorzienende landbouw. Het Bahiaanse platteland heeft in de afgelopen decennia aanzienlijke transformaties doorgemaakt, waarvan de gevolgen vandaag de dag nog goed merkbaar zijn. De staat leent zich uitstekend voor een onderzoek naar de manieren waarop rurale moderniseringsdynamiek landconcentratie in de hand werkt. De diversiteit aan landschappen en vormen van grondgebruik maakt het bovendien mogelijk om verschillende soorten landconcentratie te vergelijken en te onderzoeken op gemeenschappelijke kenmerken. Ik heb daarom in elk van de drie belangrijkste geografische zones van Bahia onderzoek gedaan naar de kenmerken van het lokale grootgrondbezit.

HOOFDSTUK 2

Theoretische achtergrond

2.1 Recente ontwikkelingen op het terrein van agrarische hervorming

Het centrale thema van dit onderzoek is concentratie in landeigendom en de gevolgen hiervan op lokale samenlevingen. Omdat concentratie in landeigendom een verschuiving in landrechten betekent, is het belangrijk om na te gaan hoe er over de toewijzing en verdeling van landrechten gedacht wordt. Landrechten bepalen wie toegang heeft tot welke grond en zijn daarmee de basis van de rurale economie. Om deze reden behoort de landrechtenkwesitie tot de kern van het debat rond agrarische hervorming. De verdeling van landrechten hangt nauw samen met de sociale, economische en politieke structuur van een samenleving. De mogelijkheid om via agrarische hervorming een verandering in de landeigendomsstructuur teweeg te brengen hangt dus in sterke mate af van de politieke en economische haalbaarheid en van de mate waarin hervorming functioneel is voor de bredere samenleving. Beleid dat volgens de Braziliaanse overheid valt onder de noemer agrarische hervorming kan een drietal verschillende doelstellingen hebben (Wilkinson, 1986):

- 1) Omvorming van grote landgoederen (afhankelijk van de streek fazenda's, estância's, hacienda's of finca's) tot moderne agrarische bedrijven.
- 2) Het ontlasten van gebieden met een hoge bevolkingsdruk door het bevorderen van de ontginning en kolonisatie van nieuwe gronden.
- 3) Een rechtvaardiger verdeling van het landbezit d.m.v. onteigening van grote landgoederen en herdistributie daarvan onder kleine boeren.

Veel auteurs beschouwen modernisering van grote fazenda's en kolonisatieprojecten niet als agrarische hervorming. Zij behoren tot de school die agrarische hervorming ziet als redistributieve landhervorming; het overhevelen van landrechten van de ene naar de andere sociale groep (Leite, 1994).

Modernisering ofwel *farmerização* (afgeleid van het Engelse woord *farm*) van het grootgrondbezit wordt ook wel conservatieve agrarische hervorming of conservatieve modernisering genoemd (Wilkinson, 1986). Conservatieve modernisering is sinds halverwege de jaren '60 een onderdeel van het regeringsbeleid. Het doel van conservatieve modernisering is de vorming van een agro-industrieel complex. Grootgrondbezitters krijgen overheidssteun om hun fazenda's om te vormen tot moderne agrarische bedrijven. De landeigendomsstructuur blijft intact. De kans is bovendien groot dat de mate van landconcentratie toeneemt, omdat grootgrondbezitters door de financiële steun van de overheid en banken in staat zijn om uit te breiden. Mechanisering maakt op de fazenda's veel arbeid overbodig, wat leidt tot een afname van de werkgelegenheid op het platteland. Voor de werkloze landarbeiders is geen land

beschikbaar, waardoor zij genoodzaakt zijn om naar de steden of naar het kolonisatiefront te trekken (Hecht, 1989).

Vanaf de jaren '60 won in veel Latijns-Amerikaanse landen het import-substitutiemodel aan invloed. De taak van de landbouw volgens dit economisch model is het produceren van goedkoop voedsel voor de groeiende stadsbevolking. Om de agrarische produktie in lijn te brengen met de door de overheid gewenste economische ontwikkeling was een agrarische hervorming vereist. Die zou de macht over de geprivatiseerde landbouwsectoren (die tot dan toe in de meeste landen in handen van een elite van conservatieve grootgrondbezitters was) overhevelen naar de staat. Door de onteigening van grootgrondbezitters en de daaropvolgende oprichting van goed geleide en gefinancierde collectieve boerderijen zou de overheid meer grip krijgen op wat er geproduceerd werd en hoe. Naast het puur economische motief van deze herverdeling van grond, speelden in sommige landen ook socialistische idealen of juist angst voor linkse revoltes een belangrijke rol bij het inzetten van agrarisch hervormingsbeleid (Zoomers, 2000).

Een typisch voorbeeld van staatsgeleide agrarische hervorming zijn de ejido's (collectieve boerderijen) van Zuid-Mexico, die door Van der Haar (2001) bestudeerd zijn. Vanaf de jaren '30 voerde de Mexicaanse regering een rigoureuus landhervormingsbeleid waarbij veel grootgrondbezitters werden onteigend. Op het onteigende land werden onder overheidstoezicht ejido's gesticht voor de voormalige finca-arbeiders en hun gezinnen. Met de stichting van ejido's dacht de overheid twee doelstellingen te kunnen bereiken:

- 1) het krijgen van grip op de agrarische produktie door macht over te hevelen van de kleine, relatief machtige groep grootgrondbezitters naar het ministerie van landbouw en
- 2) uitbreiding van de overheidsmacht over de rurale bevolking.

Landbouwhervorming had in Mexico naast een economische dus ook een politieke achtergrond. Dat de van bovenaf opgelegde ejido's een succes werden blijkt uit het feit dat veel grotere ejido's in de loop der jaren een eigen leven gingen leiden en zelfs concurrenten werden van formele gemeentes. Pogingen van de overheid om de regie weer in handen te krijgen door autonome ejido's op te delen en te privatiseren lagen ten grondslag aan de Zapatista-opstand in de jaren '90 (Van der Haar, 2001).

Tot in de jaren '70 werden agrarische hervormingen doorgaans gekenmerkt door een hoge mate van staatsinterventie. Deze periode wordt de eerste fase van agrarische hervorming in Latijns-Amerika genoemd (Zoomers, 2000). Ondanks de massale schaal van de hervormingen in landen als Mexico, Peru, Cuba en Chili zijn de resultaten over het algemeen pover geweest. Door de top-down benadering, bureaucratie en een gebrek aan kennis- en kapitaalinputs laat de concurrentiekracht van veel agrarische hervormingskernen (in Brazilië *assentamento's* genoemd) te wensen over. Geen enkel land is er in geslaagd het rurale armoedeprobleem op te lossen door middel van agrarische hervorming. Zoals later zal blijken komt het in Brazilië met regelmaat voor dat juist grootgrondbezitters, door hun kennisvoorsprong, weten te profiteren van subsidies die eigenlijk voor modernisering van kleine boeren bedoeld zijn.

De ingang van de tweede fase van agrarische hervorming in Latijns-Amerika hangt samen met de economische heroriëntatie sinds begin jaren '80. In deze periode won

het neoliberale marktdenken terrein en raakte het import-substitutiemodel op de achtergrond (Zoomers, 2000). Volgens het neoliberale model is sterke overheidsbemoeienis belemmerend voor de concurrentiekracht en efficiëntie van de landbouw. Vaste prijzen en streefquota moeten worden losgelaten en paternalistische overheids-subsidies vervangen door individuele leningen. Het oprichten van collectieve boerderijen is uit den boze, de bestaande moeten bij voorkeur geprivatiseerd worden. De in 2000 opgerichte Landbank in Brazilië is een typisch voorbeeld van marktgestuurde agrarische hervorming. Landloze en kleine boeren kunnen bij de Landbank geld lenen om een bedrijf op te zetten. De door de overheid gesubsidieerde Landbank werkt samen met de INCRA, die met geld van de Landbank improductieve grootgrondbezitters onteigent en compenseert, waarna de grond opengesteld wordt voor agrarische hervorming. Kleine boeren kunnen met het geleende geld grond kopen van INCRA of een particuliere landeigenaar en zelfstandig gaan boeren. De kleine boer krijgt toegang tot het land en de kredieten die hij nodig heeft om zich op te werken tot een commerciële boer op middenklasse niveau, terwijl de vorige landeigenaar compensatie krijgt voor zijn verloren grond. Op deze manier geeft de overheid de landbouw een zetje richting inkomensnivellering geeft zonder de principes van de vrije markt geweld aan te doen (Website INCRA, publicaties).

Hoewel de Braziliaanse regering het belang van agrarische hervorming neoliberale stijl met kracht onderschrijft kan in het geval van Brazilië niet echt van een tweede fase in de agrarische hervorming gesproken worden, omdat de eerste fase nooit van de grond is gekomen. Brazilië heeft sinds 1964 (machtsovername door de militairen) gekozen voor conservatieve modernisering van de landbouwsector. In samenwerking met grootgrondbezitters en andere stedelijke investeerders werd een agro-industrieel complex uit de grond gestampt. De regering kon dit beleid voeren omdat Brazilië beschikte over een belangrijk geografisch veiligheidsventiel: overbevolking op het platteland kon voor een deel afgewenteld worden op het Amazonegebied, waar miljoenen vierkante kilometers bos en savanne een overloopgebied vormden voor landloze boeren (Hecht, 1989).

Het huidige agrarische beleid van de federale overheid is een combinatie van twee beleidslijnen. Aan de ene kant is er een stimuleringsbeleid voor de agro-industrie, dat voortbouwt op de principes van conservatieve modernisering. Aan de andere kant wordt er een beleid van sociale landhervorming gevoerd, dat zowel kenmerken heeft van neoliberale als van redistributie landhervorming. Kolonisatiebeleid op zijn beurt heeft elementen van zowel conservatieve modernisering als van sociale landhervorming.

2.2 Visies op agrarische hervorming

Het dualistische paradigma

In de filosofie van het import-substitutiemodel heeft de landbouw een faciliterende functie ten opzichte van het industrialiseringsproces. De eerder beschreven onteigening van grootgrondbezitters en de daaropvolgende stichting van collectieve boerderijen in Zuid-Mexico is een typisch voorbeeld van een agrarische hervorming in de lijn van het import-sustitutedenken (Van der Haar, 2001). Het dualistische paradigma (ook wel de feodalistische these genoemd) vormde de theoretische basis van de regeringsvisie op landbouw in de jaren '50 en '60. Het dualistische paradigma zag de Braziliaanse landbouwsector als een achterlijke, antikapitalistische bedrijfstak die gekenmerkt werd door een lage produktiviteit en feodale arbeidsrelaties. De produktie van de premoderne landbouwsector was te laag om te kunnen voldoen aan de groeiende vraag vanuit de steden. Verouderde arbeidsrelaties, lage produktiviteit en een hoge mate van zelfvoorziening zorgden er bovendien voor dat plattelandsbewoners niet in staat waren zich te ontwikkelen tot volwaardige consumenten in een moderne samenleving.

Het doel van agrarische hervorming is het integreren van de landbouw en de industriële sector. Het belangrijkste middel om dat doel te bereiken is het moderniseren en rationaliseren van de landbouwsector, onder andere door deze te ontdoen van cliëntelistische elementen (Vinhás, 1972). Ondanks het feit dat het dualistische paradigma tot stand is gekomen onder invloed van het klassieke import-substitutiemodel, heeft het ook gediend als theoretische basis van het conservatieve moderniseringsbeleid dat vanaf 1964 gevoerd is door het militaire regime.

Het dualistische paradigma stuitte op felle kritiek, omdat velen van mening waren dat de arbeidsrelaties op het Braziliaanse platteland niet als feodaal en antikapitalistisch te kenmerken waren. Zo stelde Caio Prado Junior (in Leite, 1994) dat *parceria*-overeenkomsten tussen landarbeider en landheer door het open (beide partijen konden de overeenkomst beëindigen) en wederkerige karakter meer weg hadden van loonarbeid dan van gesloten, eenzijdige feodale relaties. Omdat beide partijen er belang bij hebben gaan ze een overeenkomst aan; een manier van handelen die typerend is voor rationele kapitalistische relaties.

Martins (1982) daarentegen maakt onderscheid tussen kapitalistische fazenda's (*terra de negocio*) en kleine familiale landbouw (*terra de trabalho*). Door de voortdurende kapitaalaccumulatie bij de eerste groep bestaat er een permanent conflict tussen deze twee soorten agrariërs. Dit conflict gaat gepaard met een expansie van de commerciële landbouw ten koste van kleine boeren en landarbeiders. Het proces van kapitaalaccumulatie en de daaruit voortvloeiende landconcentratie is echter ook precies datgene dat het fenomeen '*terra de trabalho*' in stand houdt. De meerderheid van de rurale bevolking is niet in staat is om in te haken op het proces van kapitaalaccumulatie en is bij gebrek aan alternatieven genoodzaakt de landbouw met verouderde produktiemethoden in stand te houden (Martins, 1982).

De socio-politieke visie op agrarische hervorming

Onder invloed van het heersende optimisme in de begindagen van de Vierde Republiek (paragraaf 3.2) veranderde het debat over agrarische hervorming van aard. Voor het eerst werd breed erkend dat agrarische hervorming niet enkel een economische, maar ook een sociale dimensie had. De focus van het onderzoek naar agrarische hervorming verschoof naar de positie en rol van kleine boeren in de door de agro-industrie gedomineerde landbouwsector. Het feit dat de meerderheid van de rurale bevolking niet meeprofiteert van het proces van kapitaalaccumulatie in de agrarische sector, wordt gezien als een belemmering voor de vorming van een moderne democratische samenleving. Het primaire doel van agrarische hervorming moet daarom niet het verhogen van de produktiviteit zijn, maar het rechtzetten van de structurele ongelijkheid op het platteland. In de woorden van Graziano da Silva, voormalig INCRA-directeur en een van de belangrijkste denkers op het gebied van agrarische hervorming in Brazilië: *“Voordat we het produktiviteitsvraagstuk oppakken zullen we eerst moeten besluiten of miljoenen landarbeiders en kleine boeren het recht hebben om burgers te zijn.”* (Graziano da Silva, 1991).

Om de noodzaak van agrarische hervorming als sociaal beleid te illustreren vergelijkt Graziano de toestand van de landbouw in de jaren '80 met die in de jaren '50. In de jaren '50 kende de landbouw een lage produktiviteit en was er een bevolkingsoverschot op het platteland. In de jaren '80, na twee decennia agrarisch moderniseringsbeleid, was de situatie omgekeerd: de produktiviteit in de landbouw was hoog en er was een bevolkingsoverschot in de steden. De stedelijke bevolking was echter in sterke mate verpauperd, waardoor de vraag naar landbouwprodukten laag bleef. Agrarische hervorming moet zich daarom niet in de eerste plaats richten op verhoging van de produktie, maar op het herstellen van de vraag. Er moet op het platteland voldoende werk zijn, zodat de uittocht naar de reeds overbelaste steden tot stilstand komt. In het socio-politieke paradigma wordt agrarische hervorming gezien als sociaal beleid. Het accent moet daarom liggen op het verschaffen van sociale rechten aan landarbeiders, zodat die meer bestaanszekerheid krijgen en zich kunnen ontwikkelen tot volwaardige consumenten. Een redistributieve landhervorming, waarbij grond van grote naar kleine landeigenaars wordt overgeheveld, is volgens Graziano (1991) minder effectief dan het verschaffen van sociale rechten aan de rurale bevolking. Landhervorming biedt geen structurele oplossing voor de crisis in de kleine landbouw. Om dit punt te illustreren wijst hij op het almaar afnemende aandeel van de produktie van kleine boeren in de totale agrarische produktie. Daarbij komt dat grote producenten steeds vaker goedkoop personeel laten ronselen in stedelijke sloppenwijken; iets dat de werkgelegenheid voor kleine boeren nog verder doet afnemen. Ook wijst hij op de voordelen van grootschalige landbouw, zoals een betere onderhandelingspositie van de producent en een betere toegang tot kapitaal en technologische vernieuwingen. Als de overheid ingrijpt door grondkavels uit te geven aan kleine boeren in het kader van redistributieve landhervorming, investeert men in de uitbreiding van produktie op een markt die reeds verzadigd is door het grote aanbod van kapitaalkrachtige producenten. Kleine boeren worden hiermee op een dood spoor gezet (Graziano da Silva, 1991).

Redistributieve landhervorming

Critici wijzen er op dat het socio-politieke paradigma te veel uitgaat van het idee dat conservatieve modernisering de enige weg is die de overheid had kunnen bewandelen om de agrarische produktie te verhogen. Volgens hen is niet bewezen dat grootschalige landbouw per definitie een hogere produktie oplevert. Omdat het investeringsniveau een grotere invloed op de produktiviteit heeft dan de omvang van de fazenda, kan sprake zijn van een schijneffect. Pas als kleine boeren in dezelfde mate als grootgrondbezitters toegang hebben tot kapitaal kan onderzocht worden wat het effect van de fazenda-omvang op de produktiviteit is.

Martine (1991) typeert het socio-politieke paradigma om deze reden als een 'passieve aanvaarding van de status-quo'. Agrarische hervorming die de vorm aanneemt van sociaal beleid is een magere compensatie voor de negatieve effecten die een scheve verdeling van produktiemiddelen op het platteland met zich meebrengt. Bovendien negeert het socio-politieke paradigma het feit dat kleinschalige landbouw in sommige gevallen wel degelijk comparatieve voordelen heeft ten opzichte van grootschalige landbouw. Men kan hierbij denken aan de produktie van arbeidsintensieve gewassen of landbouw op terrein dat moeilijk toegankelijk is voor machines. Martine beweert verder dat de efficiëntie van grootschalige landbouwbedrijven in veel gevallen meer ligt in de behendigheid om (al dan niet publieke) financiering los te krijgen, dan in het produktieproces. Hun efficiëntie is m.a.w. meer politiek als economisch. Om het probleem van de rurale ongelijkheid op te lossen moet agrarische hervorming de vorm aannemen van een grootschalige landhervorming, waarin produktiefactoren (in de eerste plaats land) opnieuw verdeeld worden. Om te voorkomen dat er sterke reconcentratie plaatsvindt moet ook het overig agrarisch beleid afgestemd worden op de nieuwe situatie (Martine, 1991).

De belangrijkste erfgenaam van het gedachtegoed van Martine is de MST. Deze NGO komt op voor de belangen van landloze boeren. Landloze boeren zijn volgens de definitie van MST alle gesalarieerde landarbeiders, *parceiros*, *arrendatários* (zie acroniem), dagloners, *posseiros*, zelfstandige boeren met minder dan 5 hectare grond en kinderen van gezinnen met minder dan 30 hectare. Hoeveel landloze boeren er precies zijn is door de gebrekkige registratie van het landeigendom moeilijk te achterhalen, maar bij de hantering van de definitie van MST moet het gaan om minimaal vier miljoen gezinnen in heel Brazilië. De voornaamste doelstelling van MST is het realiseren van een redistributieve landhervorming die een einde maakt aan het historisch sterk verankerde *latifundia-minifundia* complex. Deze hervorming moet randvoorwaarden scheppen voor de vorming van een produktieve rurale middenklasse. Grootgrondbezit, dat de grootste belemmering voor een rechtvaardige landverdeling is, moet verdwijnen.

Deze compromisloze opstelling brengt MST regelmatig in aanvaring met de meer gematigde voorstanders van landhervorming (Graziano da Silva, 1996). MST hanteert een inclusieve definitie van grootgrondbezit die uitgaat van de feitelijke betekenis van het woord *latifundia*. Volgens die interpretatie vallen alle grootgrondbezitters (van kapitaalintensieve plantages en bosbouwbedrijven tot en met improductieve fazenda's) in de categorie *latifundia* en zijn daarmee kandidaten voor onteigening. De federale regering daarentegen hanteert via INCRA het standpunt dat alleen fazenda's die groter zijn dan 15 fiscale modules (één module is het in een geografische regio voor een modaal

boerengezin noodzakelijke landareaal) en die niet voldoen aan de wettelijke minimumeis voor produktiviteit, in aanmerking komen voor onteigening. Ook over de definitie van het begrip minifundia bestaat er tussen MST, de regering en theoretici onenigheid. *Minifundiários* (letterlijk kleingrondbezitters) zijn kleine boeren die weinig kapitaal bezitten en daarom genoodzaakt zijn om op hun kleine akkertjes low-risk gewassen te verbouwen met weinig moderne hulpmiddelen. Een veelgebruikte Engelstalige term hiervoor is *peasant farmers*. Omdat ze weinig produceren en nauwelijks financiële reserves hebben is hun onderhandelingspositie op de markt zwak. MST beschouwt niet enkel kleine zelfstandigen als minifundiários, maar ook posseiros en boeren die zonder moderne inputs onder huur- of parceriacontracten land van grootgrondbezitters bewerken. MST verruimt haar definitie hiermee van een technische variabele, namelijk kleine zelfstandigen, naar een sociale variabele. Omdat minifundiários te weinig grond en kapitaal bezitten om hun bedrijfjes levensvatbaar te kunnen maken verkeren zij in een vicieuze cirkel, die ze zonder hulp van buiten niet kunnen verlaten. De enige weg naar een gezonde en duurzame landbouwsector is daarom een landhervorming die definitief afrekent met het latifundia-minifundiacomplex (Website MST, biblioteca).

Toen in loop van de jaren '90 duidelijk werd dat democratie en neoliberalisme niet leidden tot een vergaande landhervorming, ging MST steeds meer de koers van de vreedzame confrontatie bewandelen. Acties zoals het organiseren van demonstraties in stedelijke centra en bij kantoren van landbouwdepartementen, het voeren van een pro-hervormingslobby en het bezetten van improductieve fazenda's gingen behoren tot het vaste repertoire van de organisatie. Hoewel MST bij gebrek aan alternatieven veroordeeld is tot samenwerking met de overheid, gaat de organisatie in haar visie op landbouw en economische ontwikkeling uit van andere principes dan de door de overheid gepropageerde liberale marktwerking. Dit blijkt uit enkele uitgangspunten van MST (Website MST Nederland):

- Open wereldmarkten leiden tot marktprijzen die zo laag zijn dat individuele boeren nauwelijks nog van de landbouw kunnen leven. De prijzen van met name voedingsgewassen (die veelal door kleinere boeren geproduceerd worden) moeten daarom worden gekoppeld aan de produktiekosten, zodat een humane winstmarge mogelijk is.
- Open markten leiden tot oneerlijke concurrentie door de landbouw in rijke landen en zorgen ervoor dat de afstand tussen producent en consument te groot wordt. Dat is nadelig voor de voedselveiligheid.
- De introductie van technische vernieuwingen zoals biotechnologie en standaardisering van het produktieproces maakt boeren in toenemende mate afhankelijk van de agroindustrie. Kleinschalige en duurzame produktiemethoden krijgen daardoor geen kans.
- Als het grote kapitaal ongehinderd haar gang kan gaan, trekken de sociaal zwakkeren en de biodiversiteit aan het kortste eind.

Wat MST bepleit is niet enkel een rechtvaardige verdeling van de grond door middel van landhervorming, maar een complete herziening van het economisch systeem. Landbouw moet in dienst staan van de mensen, niet van de economie. Het bedrijven van landbouw moet een manier zijn voor de plattelandsbevolking om op een duurzame wijze in haar

levensonderhoud te voorzien. De boer moet uit hoofde van zijn functie optreden als rentmeester van het land en de biodiversiteit die daarop te vinden is. De sociale plicht van boeren ligt meer in de productie van veilig en betaalbaar voedsel voor de bevolking dan in het genereren van een zo hoog mogelijke winst. Vrije marktwerking daarentegen maakt schaalvergroting noodzakelijk en werkt concentratie van land en produktiemiddelen bij kapitaalkrachtige actoren in de hand. De positie van de overheid in dit vraagstuk is dubbelzinnig. Aan de ene kant laat ze onder publieke druk een sterke hervormingsretoriek horen en voert ze een beleid van landhervorming. Aan de andere kant wordt ze door internationale geldschietters en investeerders gedwongen te bezuinigen en terug te treden uit de economie. Het probleem voor MST is echter dat een sterk overheidsingrijpen noodzakelijk is voor een levensvatbare landhervorming. Druk op de overheid vanuit de internationale kapitaalmarkt is daarom een van de grootste externe bedreigingen voor landhervorming (Website MST, biblioteca).

2.3 Het belang van landeigendomsrechten

De toewijzing van landeigendomsrechten staat centraal in de neoliberale visie op agrarische hervorming. Landeigendomsrechten bestaan uit drie elementen:

- 1) het gebruiksrecht (usus),
- 2) het recht om de met het land verworven winsten te behouden (usus fructus) en
- 3) het recht om de vorm, inhoud en locatie van het land te veranderen (abusus).

De transparante landmarkt die ontstaat als gevolg van grootschalige toewijzing van landrechten aan eigenaars biedt volgens Alston (1999) vier belangrijke voordelen. Ten eerste komt land door open marktmechanismen sneller terecht bij degene die op een bepaald moment de meest efficiënte gebruiker van dat land is. Om dit te illustreren wijst hij op het feit dat bij bewegende kolonisatiefronten de langst gekoloniseerde grond sterk in waarde toeneemt. Dit op zijn beurt trekt kapitaalkrachtige kolonisten aan, die de in waarde verhoogde grond opkopen van de initiële kolonisten. Laatsten kunnen dan weer verder trekken, terwijl op de oude grond een produktieve fazenda gesticht kan worden. Ten tweede hoeven (kleine) boeren geen energie meer te steken in het verdedigen van hun landclaims; de hierdoor vrijgekomen energie kan gericht worden op agrarische activiteiten, wat leidt tot een efficiënter grondgebruik. Ten derde zijn boeren met verzekerde landeigendomsrechten beter in staat om een duurzame planning voor de langere termijn te realiseren; schade aan het natuurlijk milieu die het gevolg is van een blindstaren op het korte termijn gewin kan hierdoor vermeden worden. Ten vierde geven eigendomsrechten toegang tot formeel kapitaal, doordat de eigenaar in staat is zijn land te verhypothekeren (Alston et al., 1999).

De toegang tot land vormt de basis van het potentieel tot kapitaalaccumulatie in rurale gebieden. Het besluit om de rechten van één categorie grondbezitters (bijvoorbeeld grootgrondbezitters) te onderstrepen kan uitsluiting betekenen voor een andere categorie grondbezitters. De toewijzing van landeigendomsrechten is daarom een politieke kwestie. Het is de taak van de overheden om landeigendomsstructuren in kaart te

brengen, eigendomsrechten toe te wijzen en op te treden als scheidsrechter bij conflicten tussen landeigenaars. De autoriteiten staan hierbij onder voortdurende druk van belanghebbenden (actoren variërend van grootgrondbezitters tot natuurbeschermingsorganisaties) om bepaalde beslissingen te nemen. In deze arena worden besluiten genomen op basis van een inschatting van de politieke gevolgen voor degene die het besluit neemt. Politiek verantwoorde besluiten zijn echter niet noodzakelijkerwijs de economisch of sociaal wenselijke besluiten. Bovendien wordt er door de Braziliaanse overheden geen eenduidige lijn getrokken bij het toewijzen en handhaven van landrechten, zoals hieronder blijkt.

Het eerste probleem is de stroperigheid van de bureaucratie. Bij de implementatie van federaal beleid hebben lokale autoriteiten, zoals staten en gemeenten, een sterke neiging om hun eigen interpretatie aan het beleid te geven. Ambitieuze plannen worden daardoor afgezwakt of gaan een andere richting op dan aanvankelijk beoogd (Van der Haar, 2000).

Het tweede probleem is dat zich veel overheidsorganen op verschillende beleidsterreinen en verschillende niveaus met landrechten bezighouden. Zo kan bijvoorbeeld het mijnbouwdepartement, door een beslissing om in een indianenreservaat het delven van bauxiet toe te staan, lijnrecht tegenover een overheidsdienst komen te staan die het beheer van indianenreservaten onder haar hoede heeft. Door het gebrek aan regie en bestuurlijke overzichtelijkheid is de mate waarin overheidsdiensten langs elkaar heen werken aanzienlijk.

Het derde probleem is dat de overheidsinstellingen die belast zijn met de uitgifte van landtitels, te maken hebben met een hoge werklast en een beperkt budget. Instellingen raken hierdoor achterop met hun werk.

Het vierde probleem is de inconsistentie in wetgeving omtrent het landeigendom. Terwijl de grondwet onteigening van improductieve fazenda's (zij het met vage bepalingen) toestaat, geniet landeigendom in het burgerlijk recht een sterke bescherming. Grootgrondbezitters die met onteigening geconfronteerd worden kunnen van deze juridische inconsistenties gebruik maken om de onteigeningsprocedures te vertragen of te frustreren (Alston et al., 1999).

Volgens Hernando de Soto (2000) is de problematiek rondom de toewijzing van landrechten kenmerkend voor de bredere problematiek van ontwikkelingslanden. Juridisch eigendom van productiefactoren is de sleutel tot het kunnen genereren van kapitaal. Kapitaal en andere productiemiddelen (land inclusief) die niet binnen de bescherming van de wet vallen zijn in De Soto's woorden *dood kapitaal*, omdat ze niet gebruikt kunnen worden als basis voor het genereren van een kapitaaloverschot. Hoe moeilijk het is om dood kapitaal bij wijze van spreken wit te wassen bleek bij een onderzoek in Lima, waar onderzocht werd wat de kosten waren van het legaliseren van een klein naaiatelier. De duur van het administratieve proces was meer dan 9 maanden en de kosten waren \$1.231 (31 keer het minimumloon). Het legaliseren kost meer dan het oplevert en is daardoor voor veel ondernemers niet aantrekkelijk. Als een bedrijf echter informeel blijft kan het nooit écht groeien en kapitaal genereren. In landen met een grote informele sector kan een aanzienlijk deel van de bevolking niet participeren in de 'bovengrondse' economie. Hierdoor blijft een enorme hoeveelheid economisch potentieel buiten het systeem vallen. De kracht van de geïndustrialiseerde landen is volgens De Soto dan ook niet het kapitalisme, wat in de genen van de westerling zou zitten, maar het

feit dat deze landen er in een eeuwenlang proces in geslaagd zijn om het informele te formaliseren door eigendomsrechten universeel te maken. Juridische zekerheid heeft er in de geïndustrialiseerde landen voor gezorgd dat de mogelijkheid om kapitaal te genereren in principe voor iedereen open staat, onder duidelijke spelregels die voor allen gelijk zijn. Hierdoor hebben zich samenlevingen met een stabiele middenklasse en relatief weinig uitvallers kunnen vormen.

Vanuit De Soto's visie op de problematiek van ontwikkelingslanden kan ook verklaard worden waarom de rurale economie in de Verenigde Staten wel tot ontwikkeling is gekomen en in Brazilië niet, terwijl de uitgangssituatie min of meer vergelijkbaar was. In de koloniale periode hadden beide landen veel met elkaar in gemeen: een *de jure* leeg continent, commerciële plantagelandbouw met gebruik van grote hoeveelheden slaven, grootgrondbezitters en grote aantallen posseiros, die in de VS 'squatters' en later 'pioneers' genoemd werden. Het verschil tussen beide landen lag in de juridische basis van het landbezit zoals die zich in de loop van de 19^e eeuw uitkristalliseerde. De *Lei da Terra* (Wet op het Landeigendom) van 1850 had tot doel het bestaande landbezit in kaart brengen en te formaliseren, maar was te hoogdrempelig voor kleine boeren. Grootgrondbezitters die toegang hadden tot juridische middelen konden de wet gebruiken om hun landclaims te formaliseren en hun landerijen desnoods ten koste van kleine boeren uit te breiden. De Amerikaanse tegenhanger van de *Lei da Terra*, de Homestead Act van 1862, bood daarentegen ook voor kleine boeren de mogelijkheid om formeel aanspraak te maken op de grond die zij bezaten. De juridische bescherming van het eigendomsrecht gaf mensen de mogelijkheid om hun energie ten volste te richten op het genereren van een kapitaaloverschot. Waar de Amerikaanse pioniers hun rechten eenvoudig konden laten formaliseren door plaatselijke notarissen, lang voordat de gekoloniseerde gebieden nauwkeurig in kaart waren gebracht, moesten Braziliaanse boeren zich door tijdrovende en dure bureaucratische procedures heenworstelen. De mensen met de minste kennis en kapitaal vielen hierdoor buiten de boot.

De Soto ziet het formaliseren van eigendomsrechten over produktiemiddelen als de belangrijkste oplossing voor het ontwikkelingsprobleem. Hij waarschuwt echter dat dit proces moet plaatsvinden op decentraal niveau, onder bescherming van het centrale niveau. Een door hem in 'The mystery of capital' (p. 189) gebruikte beeldspraak is "*Het geblaf van de honden is in veel ontwikkelingslanden een betrouwbare indicator van actueel landbezit dan het kadaster.*" Een duurzaam en stabiel economisch systeem kan met andere woorden alleen tot stand komen als overheden hun rigide top-down benadering loslaten en meer overlaten aan het 'grassroots' niveau, waar de behoeften van de doelgroep het best bekend zijn (De Soto, 2000).

2.4 Centrale onderzoeksconcepten

Grootgrondbezitter

Een grootgrondbezitter is een fysieke of juridische persoon die in een bepaald gebied een naar verhouding tot andere lokale grondbezitters groot stuk land bezit. In de spreektaal

worden grote eenheden land, ongeacht het grondgebruik, aangeduid met de term *fazenda*. Grootgrondbezitters zijn eigenaar van één of meerdere fazenda's. Een grootgrondbezitter is niet noodzakelijkerwijs een agrariër of een veeboer; ook bos- en mijnbouwbedrijven, grondspeculanten en particuliere investeerders kopen om verschillende redenen fazenda's in rurale gebieden op. Er is een sterke mate van overlap in de betekenis van de termen grootgrondbezitter (*latidundiário*) en fazendeiro. Ook is het vaak niet helemaal duidelijk waar de grens ligt tussen een grootgrondbezitter en een grondspeculant (*corrector*), omdat laatsten vaak ook zelf grootgrondbezitters zijn. Grootgrondbezit in Bahia kan verschijnen in de vorm van commerciële landbouwbedrijven, extensief beheerde fazenda's en houtplantages. Commerciële landbouwbedrijven zijn vooral te vinden in het westen van Bahia en in geïrrigeerde delen van de Sertão. Ondanks het feit dat er een schijnbaar grote heterogeniteit bestaat in vormen van grootgrondbezit, komt nagenoeg alle grootgrondbezit voort uit modern, stedelijk kapitaal.

INCRA gaat bij het bepalen van grootgrondbezit uit van fiscale modules. Eén fiscale module is de hoeveelheid grond die in een geografische regio gemiddeld nodig is om een gezin te onderhouden. Alleen landeigenaars die voor meer dan 15 fiscale modules aan grond bezitten worden aangemerkt als grootgrondbezitters. Het is niet eenvoudig om een goed beeld te krijgen van de werkelijke eigendommen van grootgrondbezitters. Veel grootgrondbezitters hebben meer dan één fazenda. Als de fazenda's in verschillende regio's gelegen zijn is het moeilijk te achterhalen waar de betreffende eigenaar nog meer grond bezit (eigendomsregistratie is schriftelijk en de bestanden van notarissen en kadasters zijn niet elektronisch aan elkaar gekoppeld). Ook worden fazenda's uit belastingtechnische overwegingen met regelmaat op verschillende namen geregistreerd, waardoor het onduidelijk is wie de werkelijke eigenaar is (D. N. da Silva, INCRA).

Kleine boer

In deze studie wordt vaak gesproken over 'kleine boeren'. Deze term is zo algemeen, dat vrijwel de gehele plattelandsbevolking minus de grootgrondbezitters ertoe gerekend kan worden. Als het begrip strikt gehanteerd wordt vallen alleen kleine zelfstandige boeren (*minifundiários*) in de categorie kleine boeren. Er zijn in dat geval twee factoren die bepalen wie een kleine boer is: 1) de grootte van het kavel dat de boer in kwestie bewerkt en 2) de rechten die hij over dat stuk grond heeft. Boeren die een klein stukje grond bewerken zijn echter lang niet altijd de formele eigenaar over dat stukje grond. De markt in kleine eenheden grond heeft vaak een informeel karakter. Mensen zijn daardoor *de facto* wel eigenaar zijn van hun grond, maar *de jure* niet. Ook zijn er veel boeren die hun grond bewerken onder een (in)formele huur- of pachtovereenkomst. Tot slot is er een grote groep die niet of slechts gedeeltelijk toegang heeft tot land; dit zijn de landarbeiders en landloze boeren.

Omdat een meerderheid van de kleine boeren slechts informele landrechten bezit (*Ipêrras, Irecê*), heeft het weinig zin om enkel boeren die formeel eigenaar zijn van hun grond te rekenen tot de groep kleine boeren. Zinvoller is het om boeren te beoordelen op hun investeringsvermogen. De boeren die financieel niet in staat zijn om op een effectieve manier moderne produktiemethoden te benutten kunnen gerekend worden tot de

categorie kleine boeren. Als de definitie op deze manier gebruikt wordt kan zowat de hele rurale bevolking van Bahia gekenmerkt worden als 'kleine boer'.

Luta da terra

De letterlijke betekenis van *luta da terra* is 'strijd om het land'. Hiermee wordt bedoeld op de strijd van kleine boeren voor de toegang tot landbouwgrond. In Brazilië bestaat een sterke mate van landconcentratie. Landconcentratie betekent dat niet alle leden van de rurale bevolking in gelijke mate toegang hebben tot land. Grootgrondbezitters hebben door hun kapitaalcrachtige uitgangspositie een veel betere toegang tot land dan kleine boeren. De frictie die ontstaat door deze ongelijkheid wordt de *luta da terra* genoemd (Comerford, 1999).

De *luta da terra* kan verschillende verschijningsvormen aannemen, waarvan de meest extreme het fysieke geweld tussen kleine boeren en door grootgrondbezitters ingehuurde knokploegen is. Andere 'wapens' in de *luta da terra* zijn demonstraties, stakingen, politieke lobby, rechtszaken en landbezettingen. Het meest in het oog springend zijn de landbezettingen die door MST en aanverwante organisaties worden georganiseerd. Bij een landbezetting zetten landloze boeren een eenvoudig kampement (*acampamento*) op naast of net op een fazenda. De betreffende fazenda wordt vóór de bezetting onderzocht op mate van produktiviteit. Fazenda's die het wettelijk minimum niet halen kunnen door INCRA onteigend worden en verdeeld onder landloze boeren. De aanwezigheid van landloze boeren nabij een improduktieve fazenda is een drukmiddel om INCRA ertoe aan te zetten een onteigeningsprocedure te beginnen tegen de eigenaar van de fazenda.

HOOFDSTUK 3

De Braziliaanse landbouw in historisch perspectief

3.1 Brazilië tot 1930: de agrarische natie

De koloniale periode

In 1500 eiste Portugal de Braziliaanse kusten op. Om te voorkomen dat andere Europese landen in Brazilië vaste voet aan wal zouden krijgen was het belangrijk dat het nieuwe land snel gekoloniseerd werd. Portugal was echter een klein land dat vooral gericht was op de specerijenhandel met het verre oosten, waar met relatief lage inputs grote winsten behaald konden worden. Een lucratieve handel met Brazilië drijven was onmogelijk, omdat de inheemse volkeren van Brazilië weinig bezaten of produceerden dat in Europa grote winsten zouden opleveren. De inheemse volkeren hadden daarbij een veel lager beschavingsniveau dan de Aziaten. Bovendien zou het sturen van grote groepen kolonisten naar Brazilië een aderslating betekenen voor de geringe bevolking van Portugal zelf. De Portugezen wilden Brazilië daarom koloniseren met zo weinig mogelijk mensen en investeringen, maar wel genoeg om de Portugese claim op Brazilië ten opzichte van andere Europese landen te rechtvaardigen (Alston et al., 1999). In een poging Brazilië op een goedkope manier te koloniseren werd in de jaren '30 van de zestiende eeuw de hele kustlijn opgedeeld in 14 min of meer gelijke stukken, *capitanias* of kapiteinschappen genoemd. Veertien voorname Portugezen werden aangewezen als kapitein en kregen de verantwoordelijkheid voor het in banen leiden van de economische exploitatie van de kapiteinschappen, de afgifte van land aan ondernemende burgers volgens een soort leenstelsel en het opzetten van een bestuur. De reden dat deze concessies werden uitgegeven aan particulieren was: het exploiteren van de kolonie met minimale investeringen uit de openbare middelen (Reesink, 1981).

In tegenstelling tot Spaans-Amerika met zijn edelmetalen of het verre oosten met zijn lucratieve specerijenhandel, waren de enige bronnen van inkomsten in Brazilië de uitvoer van landbouwproducten en hardhout. Landbouw is een sector die in vergelijking met handel relatief veel inputs nodig heeft. Land moet ontgonnen worden, infrastructuur moet worden aangelegd en arbeidskrachten moeten worden aangetrokken. De winstmarge is dientengevolge kleiner, wat het voor potentiële investeerders minder aantrekkelijk maakt om er geld in te steken. De kapiteinschappen waren zodoende geen groot succes, en de Kroon was genoodzaakt haar beleid ten aanzien van het kolonisatieproces in Brazilië te wijzigen. Tegen het midden van de zestiende eeuw werd daarom een gouverneur-generaal aangewezen, die vanuit Bahia de hele kolonie moest gaan besturen. De kapiteinschappen bleven bestaan als administratieve subeenheden van de kolonie (Feres, 1990).

Om de vorming van een agrarische economie mogelijk te maken, voerde het centrale bestuur een nieuw uitgiftesysteem van landconcessies in: het sesmaria-regime.

Kolonisten konden een aanvraag indienen voor een landconcessie (sesmaria), die de aanvrager bij toewijzing eigendoms- en gebruiksrecht verschafte over het land. Omdat het aantal kolonisten klein was en de landerijen groot (de grootte van een sesmaria kon oplopen tot zo'n 35.000 hectare) moesten aanvragers beschikken over voldoende financiële middelen om slaven te kopen en het land in cultuur te brengen. Voorwaarde voor behoud van een sesmaria door de aanvrager was dat het land in cultuur gebracht werd, zodat het bij kon dragen aan de economische ontwikkeling van de kolonie. Verzuimde de eigenaar deze plicht na te komen dan kon het land terug opgeëist worden door de Kroon. Deze drempel wordt het productiviteitscriterium genoemd. In de praktijk kwam er van handhaving van het produktiviteitscriterium niet veel terecht, ten eerste omdat het vanwege de grote afstanden moeilijk was voor ambtenaren om zicht te houden op hoe eigenaars omgingen met hun land en ten tweede omdat grootgrondbezitters vaak invloedrijke burgers waren (Alston et al., 1999).

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw beleefde het noordoosten van Brazilië een periode van economische bloei die gebaseerd was op de productie van rietsuiker voor de Europese markt. Hierdoor groeide de bevolking van de kolonie en nam de vraag naar grond toe. Het vruchtbare gebied gaat echter zo'n 60 tot 100 kilometer van de kust over in de Sertão, een halfwoestijn waar plantagelandbouw onmogelijk is. Een gevolg van het sesmaria-regime was dat in de smalle kuststrook een sterke mate van landconcentratie ontstond. Veel grootgrondbezitters hadden, door maximaal gebruik te maken van de mogelijkheden die het sesmaria-recht bood, zoveel grond verworven dat ze uit logistieke overwegingen niet anders konden dan een groot deel van hun land braak te laten liggen. De onmacht van het ambtelijk apparaat om aan deze situatie iets te veranderen leidde al in een vroeg stadium van de koloniale tijd tot de voor het Braziliaanse platteland kenmerkende sociale ongelijkheid (Feres 1990).

De Braziliaanse monarchie (1822-1889)

Toen de legers van Napoleon in 1807 Portugal binnendrongen weken koning João VI en zijn familie uit naar Rio de Janeiro, dat na Lissabon de belangrijkste stad in het Portugese rijk was. Rio werd hierdoor *de facto* het bestuurscentrum van het Portugese rijk. Om een isolement te voorkomen moesten de Braziliaanse havens, die voorheen alleen geopend waren voor Portugese schepen, opengesteld worden voor buitenlandse schepen. Dit had grote gevolgen voor de economie van Brazilië, omdat erdoor bleek dat het land economisch gezien best zonder Portugal kon. De 'koninklijke periode' eindigde in 1821, toen João terugkeerde naar Lissabon om er de macht op te eisen. Kroonprins Pedro IV bleef als regent in Brazilië. Het gevolg van de koninklijke verhuizing was dat Brazilië van rijkscentrum terug zou vallen tot de status van kolonie; een vooruitzicht dat de aan het pluche gewend geraakte Braziliaanse elite niet bepaald aansprak. Niet van plan haar verworvenheden uit handen te geven regisseerde de elite in 1822 een staatsgreep tegen het koloniale gezag. Na enkele kleine schermutselingen tussen de opstandelingen en het Portugese leger bond João in en erkende de onafhankelijkheid. Pedro liet zichzelf tot keizer Pedro I kronen en behield zo Brazilië voor het Portugese koninklijk huis. Het nieuwe land zag zichzelf als de erfgenaam van het Portugese rijk en maakte daarom territoriale aanspraken op de Portugese overzeese bezittingen in Afrika en Azië, die

overigens nooit gehonoreerd werden. Pedro werd in 1831 gedwongen om afstand te doen ten gunste van zijn toen vijfjarige zoon Pedro II, waarna hij terugkeerde naar Portugal om er te regeren als koning Pedro IV. De onafhankelijkheid, die meer voortgevloeid was uit politieke ontwikkelingen in Europa dan uit een nationale revolutie hield geen radicale wijziging van de binnenlandse machtsverhoudingen in. De elite van planters, mijnbouwers en handelaars, die het al voor de onafhankelijkheid voor het zeggen had, bleef aan de macht (Feres, 1990).

De regering van het onafhankelijke Brazilië zag zich geconfronteerd met de chaos die de Portugezen hadden achtergelaten op het terrein van de landtoewijzing. Het sesmaria-regime had in de loop der jaren geleid tot een woud aan landclaims, die ook vaak tegenstrijdig waren. Bij gebrek aan controlemiddelen was het systeem bovendien erg gevoelig voor fraude. Door aanvragen op naam van kinderen en familieleden te zetten konden kolonisten enorme stukken land verwerven. Van controle op het produktiviteits-criterium was ook geen sprake. In het jaar van de onafhankelijkheid werd het sesmaria-regime daarom afgeschaft. Omdat er niet meteen nieuwe wetgeving voor landacquisitie voor in de plaats kwam kon land vanaf dat jaar verworven worden op basis van het recht van inbezitneming van land, ook wel *posse* genoemd. Het recht van *posse* hield in dat mensen aanspraak konden maken op *terra devoluta* (nog ongeclaimde overheidsgrond) door het land fysiek in te nemen. Hoewel kleine boeren van deze mogelijkheid ook gebruik konden maken waren het vooral de grootgrondbezitters die profiteerden van het recht op inbezitneming. Zij hadden immers de beschikking over het geld en de mensen om grote stukken land in te nemen en te behouden (Rodrigues en Rollo, 2000).

De in 1850 ingevoerde Lei da Terra moest duidelijkheid scheppen in landeigendoms kwesties en de manier waarop land verworven kon worden. In de wet werden alle bestaande landclaims onderstreept. Zowel de uit sesmaria- als uit *posse* voortgevloeide landclaims. Verdere landverwerving op deze wijze werd echter verboden en vervangen door een commerciële landmarkt. Land kon niet zomaar meer ingenomen worden, maar moest gekocht worden van de wettige eigenaar. Voor het verwerven van eigendomsrecht over *terra devoluta* moest men voortaan in directe onderhandeling treden met de bevoegde overheidsorganen. De Lei da Terra was evenwel niet vergelijkbaar met zijn Amerikaanse tegenhanger, de Homestead Act van 1862. Waar de laatste de eigendomsrechten van alle kolonisten bekrachtigde, was de Lei da Terra vooral bedoeld om de positie van bestaande grootgrondbezitters te consolideren. Commercialisering van de grondmarkt zou in theorie tot een gelijkere verdeling van het belangrijkste produktiemiddel, namelijk land, hebben kunnen leiden. Er waren echter in de praktijk serieuze belemmeringen voor zo'n soort nivellering. Het probleem van vrije (hier bedoeld; niet-slaven) boeren die grond van een landheer bewerkten om reserves op te bouwen voor de aankoop van grond, was door de contracten die zij hadden met de landeigenaar moeilijk. Kleine boeren die hun grond wel in eigendom hadden moesten schikken naar de voorwaarden van aan grootgrondbezitters gelieerde afnemers, waardoor bedrijfsgroei ook voor hen moeilijk te realiseren was (Website INCRA, publicaties).

De Eerste Republiek: heerschappij van de koffie-oligarchen (1889-1930)

De staatsgreep in 1889 betekende het einde van de monarchie. De meest genoemde oorzaken voor de staatsgreep zijn de ontevredenheid in het leger en de opkomende middenklasse over het decadente 'ancien regime' enerzijds, en de woede van de grondbezittende elite voor het compensatieloos afschaffen van de slavernij anderzijds. Volgens Feres (1990) klopt deze bewering maar ten dele, omdat landhuur, *parceria* en betaalde arbeid feitelijk efficiënter en goedkoper waren dan slavernij, omdat slavernij relatief veel inspanning vergde om slaven onder controle te houden. De achtergronden van de staatsgreep zijn volgens Feres meer te zoeken in een wijziging van de economische structuur van het land. De balans verschoof van de aristocratische, in Rio gebaseerde koffie- en suikerheren (waarvan sommigen ook rijk geworden waren van de mijnbouw in Minas Gerais, het achterland van Rio) naar de grootschalige koffieplanters in het achterland van São Paulo. De stedelijke bourgeoisie wilde bovendien ook af van de monarchie en bijbehorende aristocratie, omdat deze volgens hen met haar decadentie een moderne rationele economische ontwikkeling in de weg lag. Nadat de vorst in ballingschap was gegaan werd de macht gemonopoliseerd door de koffie-elite van São Paulo (Feres, 1990).

Het regeringsbeleid was vanaf die tijd gericht op het creëren van zo gunstig mogelijke voorwaarden voor de producenten van agrarische exportproducten (vooral koffie). Het economisch model, dat dominant werd tijdens de republiek, was het agrarisch exportmodel. Op het platteland leidde dit tot een samenleving die gedomineerd werd door bondgenoten van de regering, ook wel *coroneis* genoemd. Meestal was de persoon van de coronel tegelijkertijd de machtigste grootgrondbezitter van de regio. Zijn voornaamste taak was het goedschiks of kwaadschiks verwerven van steun voor de regering, waarvoor hij werd beloond met macht, prestige en geld. Het coronelisme in de Eerste Republiek is te zien als een alliantie tussen de federale regering en de rurale elite, die min of meer dezelfde doelen nastreefden en in een relatie van wederzijdse afhankelijkheid met elkaar stonden (Pessoa, 1990).

3.2 Brazilië na 1930: de industriële natie

De Tweede Republiek: Vargas en het import-substitutiemodel

De ineenstorting van de internationale beurzen in 1929 en de daaropvolgende val van de prijzen voor primaire produkten betekende het einde van het imperium van de koffie-elite. In 1930 greep een groep militairen de macht, die als doel hadden Brazilië om te vormen van een exporteur van primaire produkten tot een moderne industriële natie die niet afhankelijk was de import van eindprodukten. De staat moest een actievere rol gaan spelen in het stimuleren, begeleiden en beschermen van de industriële ontwikkeling. Deze trend was in de jaren '30 ook in veel andere landen herkenbaar, in andere gedaanten en onder andere namen. Men kan hier bijvoorbeeld denken aan Roosevelt's New Deal in de Verenigde Staten en aan de invloedrijke leer van de Britse econoom

Keynes, die een actieve rol voor de staat bepleitte bij het stimuleren en reguleren van de economie en de arbeidsmarkt. Boegbeeld van het nationalistisch-populistische model, zoals het import-substitutiemodel ook wel genoemd wordt, was Getúlio Vargas, die regeerde over Brazilië van 1930 tot 1945 (vanaf 1937 na een staatsgreep als dictator). Na een korte afwezigheid keerde hij nog een keer terug als democratisch gekozen staatshoofd van 1950 tot 1954 (Encycl. Britannica).

Voor de landbouwsector bleef de ommezwaai in het regeringsbeleid niet zonder gevolgen. De actievere rol die de regering wilde gaan spelen in het economisch beleid had tot gevolg dat een reallocatie van overheidsfondsen van de landbouw naar de industriële sector onvermijdelijk was. Wat er overbleef aan overheidssubsidies en leningen ging vrijwel uitsluitend naar de grote exportgeoriënteerde producenten, die de inkomsten uit de export terug mochten investeren in de landbouw. Kleine boeren, die veelal voedingsgewassen produceerden voor de binnenlandse markt, waren op zichzelf aangewezen. Landbouw is in het import-substitutiemodel geen doel op zich, maar heeft als functie het faciliteren van de industriële ontwikkeling (Leite, 1994).

Bielschowsky (in Leite, 1994) onderscheidt drie hoofdfuncties van landbouw in het import-substitutiemodel:

- Het via de export genereren van deviezen om inputs voor industriële ontwikkeling te kunnen importeren.
- Goedkoop voedsel voor de snel groeiende stadsbevolking produceren.
- Bouwen aan een welvarend platteland, dat kan dienen als afzetmarkt voor industriële producten.

De Derde Republiek: het militaire regime vanaf 1964

Hoewel de Braziliaanse economie sinds de jaren '30 aanzienlijk gegroeid was door de combinatie van protectionisme en overheidsstimulering van de economie, werd begin jaren '60 duidelijk dat de rek eruit was. De voor het nationalistisch-populistische model kenmerkende alliantie van de staat, nationaal kapitaal en vakbonden begon in deze periode van een dalende economische groei scheuren te vertonen (Petras en Veltmeyer, 2003). Van de linker hoek was er kritiek op het feit dat de stedelijke arbeidersmassa's en de plattelandsbevolking er in de decennia van sterke economische groei nauwelijks op vooruitgegaan waren en dat inkomensverschillen gegroeid waren. Het rechtse spectrum van de politiek wipte de economische tegenspoed aan het stugge protectionisme van de regering, dat gesteund werd door een groot deel van het bedrijfsleven en de grootgrondbezitters. Daardoor werd de export gehinderd en was het moeilijk voor buitenlandse investeerders om toegang te krijgen tot de Braziliaanse markt. De spanningen tussen de regering, linkse en rechtse bewegingen leidden in 1964 tot een instabiele situatie die abrupt werd beëindigd toen het leger de macht greep, gesteund door de Verenigde Staten en het bedrijfsleven (Feres, 1990).

Het militaire bewind ging na de machtsovername over tot een conservatieve economische koers die gebaseerd was op een alliantie van de staat, de binnenlandse industriële en financiële sector en buitenlandse bedrijven en geldschieters. Dit beleid

staat bekend als het nationaal ontwikkelingsmodel. De belangrijkste vernieuwing op economisch gebied was dat de deur opengesteld werd voor buitenlandse investeringen. Wel bleef de sterke staatssector gehandhaafd. Tegen vakbonden en sociale bewegingen werd repressief opgetreden, indien zij zich niet achter de regering schaarden (Petras en Veltmeyer, 2003).

Onder de eerste militaire president, Humberto Castelo Branco (1964-1967), ging hernieuwde aandacht uit naar de toestand van de Braziliaanse landbouw. Van oude voornemens om de landbouw om te vormen tot een generator van deviezen, producent van goedkoop voedsel en vehikel voor de plattelandsontwikkeling was tot in de jaren '60 weinig terecht gekomen. De landeigendomsstructuur was gebaseerd op grootgrondbezit, een groot deel van de privégrond was improduktief en de produktiemethoden waren achterhaald. Doelen als de vorming van een koopkrachtige middenklasse op het platteland en een verhoging van de produktiviteit waren niet gerealiseerd.

Kenmerkend voor gangbare lezing in de jaren '60, omschrijft Vinhas de Braziliaanse landbouw als een semi-koloniale, antikapitalistische en feodale bedrijfstak (Vinhas, 1972). Met zijn eerste stelling heeft de auteur een punt, omdat de Braziliaanse landbouw tot op de dag van vandaag meer in dienst heeft gestaan van de internationale markt dan van de economische ontwikkeling van het land zelf, een klassiek kenmerk van een wingewest. De stelling dat de Braziliaanse landbouw een antikapitalistisch karakter heeft, kan echter om verschillende redenen geen stand houden. Als een grootgrondbezitter een deel van zijn land benut voor het produceren van gewassen voor de exportmarkt en het grootste deel van zijn landerijen braak laat liggen blijven er produktiemiddelen onbenut. Dit is ongunstig voor de economische ontwikkeling en de werkgelegenheid in de regio. Volgens de principes van de vrije markteconomie heeft de eigenaar echter het recht te doen met zijn land (een productiemiddel) wat hij goed acht. Hij investeert een x bedrag in exportgewassen en incasseert na verkoop zijn winst. Hij is dus voor zichzelf volkomen kapitalistisch bezig geweest. Hetzelfde geldt voor de speculant, die land opkoopt om er bij voorbaat niets mee te doen dan wachten tot de landprijs omhoog gaat om het dan met winst te verkopen. Of de particulier, die land koopt als investering. Allen werken zij volgens de principes van het kapitalisme. Het idee dat grootgrondbezit per definitie antikapitalistisch is dus onjuist (Oliveira 1991).

Ariovaldo de Oliveira heeft in zijn werk 'A agricultura camponesa' (1991) veel aandacht besteed aan arbeidsrelaties in de landbouw. Hij vergelijkt in zijn studie gesalarieerde arbeid met andere vormen van arbeid op landerijen van grootgrondbezitters. 'Andere vormen van arbeid' zijn constructies waarin een boer grond bewerkt die niet zijn eigendom is, maar die hij huurt van een grootgrondbezitter. Dit huren kan inhouden dat er een afgesproken geldbedrag aan de landheer betaald wordt, dat een deel van de oogst naar de landheer gaat, of dat de huurder betaalt met arbeidsuren (stelt zich ter beschikking van de landheer voor werk op zijn persoonlijke landerijen). Boeren die werken onder de eerste constructie worden algemeen aangeduid als *rendeiros*, letterlijk huurders. Boeren die betalen met een deel van de oogst, met arbeidsuren of een combinatie van de twee worden aangeduid als *parceiros*. Vaak worden deze twee vormen van ongesalarieerde arbeid aangeduid als prekapitalistische produktierelaties, overblijfselen van feodale machtsverhoudingen op het platteland. Oliveira betwist dit en noemt het voorbeeld van een grote veehouderij in het achterland van São Paulo. Nadat ze afgegraasd zijn door het vee moeten weidegronden gerevitaliseerd worden. Dit omvat

een proces van ploegen, bemesten, opnieuw gras inzaaien en 'rusten'. De eigenaar kan daarvoor arbeid inhuren, maar economischer is het om de grond in bruikleen te geven aan landloze of kleine boeren zodat die er hun gewassen kunnen verbouwen. Aan het eind van de afgesproken periode laten ze de grond geploegd, bemest en ingezaaid met gras achter. Aan het eind van de dag heeft de landeigenaar winst gemaakt met de verhuur van zijn land en heeft hij bruikbare weidegrond. De landloze of kleine boer heeft, weliswaar in bescheidener mate, geprofiteerd omdat hij gewassen heeft kunnen verbouwen op land dat anders voor hem ontoegankelijk was geweest. Het punt dat gemaakt wordt met dit voorbeeld is dat de zogenaamd feodale arbeidsverhoudingen wel degelijk een kapitalistische achtergrond kunnen hebben (Oliveira, 1991).

Een andere reden dat hernieuwde aandacht uitging naar de landbouw was de opkomst van vakbonden voor landarbeiders in de jaren '50. Zij behartigden de belangen van de zogeheten *peasant landbouw*, een groep die zowel kleine eigenaars omvatte als pachters, huurders en landloze boeren. Deze groep was tot nog toe altijd buiten de onderhandelingen over landbouwhervorming gehouden en had van technologische vooruitgang noch economische groei veel geprofiteerd. De rurale vakbonden waren de eerste sociale bewegingen die redistributieve landbouwhervorming (het opheffen van de ongelijkheid in het landbezit) opperden als middel om sociale rechtvaardigheid op het platteland te bereiken (Leite, 1994).

Conservatieve modernisering van de agrarische sector

De invoering van het Landstatuut in 1964 was een poging van de federale overheid om de regie in handen te krijgen over landpolitiek en agrarisch beleid, een domein waar de overheid zich tot dan toe nog maar weinig uitdrukkelijk had geprofileerd. Het Statuut was ontstaan uit de wens van de overheid om werk te maken van de modernisering van de landbouw, die zowel de grote als de kleine bedrijven moest gaan beslaan. Grote produktieve fazenda's moesten daarom gesteund worden in hun uitbreidings- en moderniseringsactiviteiten en kleine boeren moesten gestimuleerd worden om de overstap naar een rationele, moderne bedrijfsvoering te maken. De fysieke uitbreiding van zowel grote fazenda's als kleine ondernemende boeren moest mogelijk worden door enerzijds nieuw land open te stellen voor kolonisatie en anderzijds door een mogelijkheid in de wet in te bouwen die het mogelijk maakte om grootgrondbezitters die hardnekkig improductief bleven te belasten (voor dit doel werd een speciale belasting ingevoerd; de *Impôsto Territorial Rural*), of in het uiterste geval te onteigenen. Dit laatste was nieuw aan het Statuut, maar als we teruggaan naar de tijd van de *sesmarias* zien we dat de wettelijke mogelijkheid tot onteigening bij improductiviteit in feite niet meer is dan een oude belofte in een nieuw jasje. Mede onder de politieke invloed van de landbezittende elite, waren bovendien de onteigeningsclausules in het Statuut, op een zodanig vage manier opgesteld dat ze veel ruimte voor interpretatie lieten (Cehelsky, 1979).

Omdat het nationalistisch-populistische beleid nogal eenzijdig op industriële ontwikkeling gericht was geweest, was agrarisch beleid op een tamelijk laag pitje komen te staan in de jaren voor de machtsovername van de militairen. Na 1964 ontstond echter het verlangen om de landbouw als generator van deviezen door middel van specialisatie op winstgevendende exportgewassen nieuw leven in te blazen. Om deze ambitieuze

doelstelling te bereiken ging de overheid samenwerken met grootgrondbezitters, die met gunstige belastingtarieven en gesubsidieerde leningen aangemoedigd werden om hun bedrijven te moderniseren en commercialiseren. Landloze en kleine boeren richtten zich van oudsher op de productie van arbeidsintensieve voedingsgewassen met lage financiële inputs, laag risico en lage opbrengst. Deze eigenschap zorgde ervoor dat zij van de hernieuwde overheidsaandacht voor de landbouw weinig konden profiteren (Leite, 1994). De aanvankelijke belofte bij invoering van het Landstatuut bleek in de praktijk een dode letter. Zowel grote als kleine boeren moesten mogelijkheden kunnen krijgen tot modernisering. De implementatie van wetgeving omtrent de onteigening van grootgrondbezitters in het kader van redistributieve agrarische hervorming verzandde al snel in een bureaucratische chaos in de ministeries en overheidsdiensten die belast waren met de uitvoering (Cehelsky, 1979).

Het algemene beeld van de ontwikkelingen in de landbouw tijdens het militaire bewind laat een technische modernisering en een rationalisering van de arbeidsrelaties op veel fazenda's zien. Een trend richting de vorming van moderne, kapitaalintensieve agrarische bedrijven begint zich af te tekenen. Het overheidsbeleid, dat deze ontwikkeling mogelijk maakt, wordt conservatieve modernisering genoemd. De maatschappelijke gevolgen van dit beleid zijn landconcentratie en een groeiende inkomenskloof tussen grote producenten en kleine boeren (Feres 1990).

De Vierde Republiek: democratisering en economische hervormingen

Gedurende de jaren '60 en '70 had Brazilië een hoge staatsschuld opgebouwd, die zich ten tijde van de internationale economische malaise van de latere jaren '70 begon te ontwikkelen tot een zware financiële en politieke last voor het militaire regime. Het Braziliaanse bedrijfsleven en buitenlandse investeerders stelden voor om het schuldenprobleem op te lossen met een liberaal beleid, dat voorzag in het dereguleren van de economie en het saneren van de publieke sector. In dezelfde periode begonnen vakbonden en sociale bewegingen druk uit te oefenen op de impopulaire regering om ruimte te geven aan het democratiseringsproces, in de hoop dat onder een democratisch bewind de economische hulpbronnen rechtvaardiger verdeeld zouden kunnen worden over de bevolking. In 1984 verliep de overgang naar een burgerregering zonder gewelddadige incidenten langs parlementaire weg. Enkele prominente leden van de PDS, de partij van het leger, liepen over naar de oppositie waarna José Sarney (het voormalige hoofd van de PDS) door het Congres aangewezen werd tot president. De regering van de 'Vierde Republiek' omvatte zowel de rechtse tegenstanders van het militaire regime als de vertegenwoordigers van datzelfde regime (Leite, 1994).

Sarney en zijn opvolgers Collor en Franco probeerden serieus werk te maken van de door geldschieters, zoals het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank voorgestane koers van liberalisering, deregulering en privatisering van de publieke sector. Maar omdat de Braziliaanse publieke sector winstgevende bedrijfstakken zoals mijnbouw, telecommunicatie, elektriciteit en luchtvaart omvatte was de weerstand hiertegen binnen de regering groot. De federale regering zou immers veel inkomsten mislopen als winstgevende staatsbedrijven in de uitverkoop werden gedaan. Het was pas na de verkiezing van de in de internationale zakenwereld als model neoliberal bekend

staande Fernando Cardoso tot president in 1994 dat de totale privatisering van de staatssector gerealiseerd werd en er zodoende definitief afgerekend werd met de restanten van het import-substitutiemodel. Buitenlandse investeerders kregen de vrije hand en de nadruk kwam sterk te liggen op export, zoals in de in de koloniale tijd en tijdens de Eerste Republiek al het geval was geweest. Een probleem dat uit de privatisering van de publieke sector voortvloeide was dat de regering geen inkomsten meer had uit staatsbedrijven, maar nog wel moest voldoen aan rentebetalingen voor de nog altijd hoge staatsschuld. Om te kunnen blijven voldoen aan de eisen van de buitenlandse schuldeisers moest de federale regering flink gaan snijden in de begroting. Vooral in sectoren als het onderwijs, de gezondheidszorg, agrarische hervorming en sociale zekerheid vielen onder Cardoso zware klappen (Petras en Veltmeyer, 2003).

De burgerregeringen van de Vierde Republiek waren de erfgenamen van wat Petras en Veltmeyer (2003) de landbouwcrisis noemen. Zij zien de Braziliaanse landbouw als een chronisch zieke patiënt wiens ziekte bestaat uit drie ziektebeelden: stagnerende productie, afnemende werkgelegenheid en een groeiende afhankelijkheid van voedselimporten. Toen in het kader van de overheidsbezuinigingen in de jaren '90 gesneden werd in de middelen die voor landbouwontwikkeling en agrarische hervorming bedoeld waren werden vooral de middelgrote en kleine producenten van de minder winstgevende voedingsgewassen hard getroffen. Deze stelling lijkt bevestigd te worden door cijfers van de agrarische censussen door het Braziliaans Instituut voor de Statistiek (IBGE) en de Food and Agriculture Organisation van de Verenigde Naties. In de jaren tussen 1994 en 1997, tijdens het presidentschap van Cardoso, daalde de rijstproductie van 11.226.000 tot 9.334.000 ton en nam het areaal af van 4,4 tot 3,6 miljoen hectare. Een vergelijkbare trend is zichtbaar bij de productie van bonen, waar het areaal afnam van 5,2 miljoen hectare in 1991 tot 4,8 miljoen in 1997. De productie van het exportgewas soja daarentegen steeg echter van 19,6 miljoen ton in 1991 tot 26,5 miljoen in 1997. Het budget van INCRA daalde van R\$1,6 miljard in 1996 tot R\$1,2 miljard in 1999. Deze cijfers vormen een bevestiging van het feit dat in de Vierde Republiek het agrarisch exportmodel gebaseerd op conservatieve modernisering verder geconsolideerd is. De kenmerken van dit model zijn volgens Petras en Veltmeyer (2003):

- Concentratie van landbezit.
- Veel overlap tussen landbezit met productieve en speculatieve doeleinden.
- Hoge mate van verwevenheid van landeigenaars met andere economische activiteiten dan landbouw.
- Producenten voor de exportmarkt slagen er beter in om subsidies, kredieten, belastingvoordelen en infrastructurele werken naar zich toe te trekken dan producenten voor de lokale markt.
- Vanwege stimulatie door de overheid en de mogelijkheid om buitenlandse valuta te bemachtigen zijn grote agrarische ondernemingen meer geneigd naar de productie van commerciële exportgewassen, ook al brengen zij hierdoor de voedselvoorziening in gevaar.
- Polarisatie van de rurale samenleving; een elite bestaande uit commerciële grootgrondbezitters met connecties in de overheid en het bedrijfsleven en grondverhurende landheren die al dan niet hun inkomen aanvullen met schimmige activiteiten van velerlei soort staat tegenover een groeiende en steeds armer

wordende groep, bestaande uit kleine en middelgrote producenten voor de lokale markt en landloze boeren.

Een direct meetbare variabele is de mate van concentratie in het grondbezit. Iedere tien jaar, in het midden van het decennium, doet het IBGE een agrarische census in alle gemeenten van het land. Hierbij wordt onder andere gekeken naar de grootte van bedrijven en het aantal bedrijven van een bepaalde omvang. Hierdoor ontstaat een beeld van de verdeling van het grondbezit. De meeteenheid die INCRA hanteert om landeigendom te meten is echter niet de feitelijke hoeveelheid land die een eigenaar bezit, maar de fiscale module. Eén module is de minimumhoeveelheid land die nodig is om een gezin te onderhouden, en bij het vaststellen van de grootte ervan wordt rekening gehouden met de geografische gesteldheid van een gebied. In het vruchtbare kustgebied van Bahia zijn de kleinste modules slechts 5 hectare groot, maar in het schrale binnenland van de staat kan een module oplopen tot een grootte van 70 hectare. Bedrijven met minder dan 1 module aan grond worden door INCRA aangemerkt als minifundia, van 1 tot 4 modules als kleinbedrijf, van 4 tot 15 modules als middelgroot, en 15 en meer als grote bedrijven. Volgens gegevens van INCRA bezaten in 1992 de grote bedrijven, die 2,8% van het totaal vormden, maar liefst 56,7% van de landbouwgrond in Brazilië. Bedrijven met minder dan 1 module daarentegen maken 62,2% van alle bedrijven uit, maar bezitten minder dan 8% van de grond (Atlas Fundiário 1996, INCRA). Als we wegstappen van de modules en kijken naar de feitelijke hoeveelheid grond, zien we dat de bedrijven met een oppervlakte van meer dan 1.000 hectare (1,4% van het totaal aantal bedrijven) in 1992 50,1% van de landbouwgrond bezaten. In 1998 was dit met een half procent gestegen tot 50,6% van het totaal. Wanneer we enkel kijken naar de bedrijven groter dan 2.000 hectare is de groei echter nog sterker; van 39,5% naar 43% van de landbouwgrond, terwijl het percentage bedrijven in die klasse tussen '92 en '98 gelijk bleef op 0,7% van alle agrarische bedrijven. Uit deze gegevens kan geconcludeerd worden dat de landconcentratie gedurende de jaren '90 ondanks veel overheidsretoriek rondom agrarische hervorming toch is toegenomen, waardoor Brazilië vandaag de dag op de ranglijst van landen met de meest ongelijke verdeling van grond alleen het West-Afrikaanse Sierra Leone voor laten gaan (Website INCRA, publicaties).

3.3 Recente transformaties in de landbouwsector

Agrarische modernisering

De modernisering van de landbouwsector vanaf midden jaren '60 ligt in het verlengde van de aanvaarding van het exportmodel als leidraad voor de Braziliaanse economische ontwikkeling. Sobrinho (1990) onderscheidde een zestal kernprocessen in de transformatie van de landbouw, die nog steeds actueel zijn:

- 1) Een significante toename van de produktie, die in het geval van commerciële gewassen als suikerriet (voor de produktie van alcoholbrandstof) en soja zelfs

explosief te noemen is. Ook de minder winstgevende voedingsgewassen nemen toe in produktie.

- 2) De technologische basis van de landbouw is sterk gewijzigd. Dit heeft hogere produktiviteit opgeleverd, maar tegelijkertijd een sterkere kloof gecreëerd tussen diegenen die de mogelijkheden hebben te investeren in vernieuwingen en hen voor wie die optie niet openligt. Er is sprake van een toenemende mate van verwevenheid tussen de agro-industrie en de grote producenten.
- 3) Land raakt verder geconcentreerd in de handen van de agro-industrie. Conflicten om de toegang tot land duren voort.
- 4) Ontginning van nieuwe gebieden voor landbouw en vooral veeteelt houdt aan.
- 5) NGO's die opkomen voor de belangen van de rurale bevolking laten in toenemende mate van zich horen.
- 6) Mechanisatie heeft de behoefte aan mankracht op grote fazenda's verminderd en de kleinschalige landbouw biedt steeds minder perspectief; er is daarom sprake van een uittocht van de plattelandsbevolking naar grote en kleinere stedelijke centra.

De drie ideaaltypen waar de Braziliaanse landbouwsector begin jaren '60 in in te delen was zijn volgens Sobrinho (1990):

- 1) een relatief kleine groep grote, in exportgewassen gespecialiseerde bedrijven.
- 2) een grote groep kleine boeren die een belangrijke rol speelden in de produktie van voedingsgewassen.
- 3) de improduktieve latifundia die samen een groot deel van de beschikbare grond innamen.

Agrarische modernisering vanaf midden jaren '60 had als voornaamste doelstellingen het vergroten van de produktie van commerciële gewassen, het veiligstellen van de produktie van voedingsgewassen en de integratie van de rurale bevolking in de binnenlandse economie. De uitkomsten van het beleid waren echter dat er een binnenlandse markt, gebaseerd op massagoederen, tot stand kwam zonder dat de rurale bevolking daarbij betrokken was. De agrarische produktie groeide zonder dat de landeigendomsstructuren veranderden (Graziano da Silva, 1996).

Innovatie en investering in de voedselproducerende minifundiasector vond nauwelijks plaats, omdat deze sector slechts gezien werd als leverancier van goedkope levensmiddelen (dus niet als generator van deviezen, zoals de exportsector). Wel vond er een snelle opkomst plaats van wat in Brazilië algemeen het agro-industrieel complex genoemd wordt (Muller, 1989). Dit proces omvatte de introductie van industriële produktiemethoden en een moderne bedrijfsvoering in de commerciële landbouw-bedrijven. Het gebruik van biotechnologie en moderne landbouwmachines zorgde voor een toenemende verwevenheid van agrarische producenten met de industrie. De rol van de staat in de totstandkoming van het agro-industrieel complex dient bezien te worden in het licht van haar afhankelijkheid van groepen die het nationaal en buitenlands kapitaal vertegenwoordigen. Tijdens de totstandkoming van de agro-industrie was er kapitaal vanuit de financiële centra van Brazilië en de wereld richting het Braziliaanse platteland gegaan. Daarbij hadden improduktieve latifundia en kleine landbouw plaats moeten maken voor commerciële landbouw. De verwevenheid van het agrarisch moderniseringsproces met het stedelijk kapitaal had tot gevolg dat er zich agrarische oligopolies

vormden. Deze hadden belang bij een op kapitaalconcentratie gerichte vorm van modernisering. Toegang tot subsidiëring door de staat hing in toenemende mate af van lobbypraktijken in de regering, waarbij het vanzelf spreekt dat grote producenten en belangengroepen van grootgrondbezitters over betere middelen beschikten om toegang tot subsidies te krijgen dan kleine producenten (Sorj, 1986).

Ontwikkelingsbeleid voor het rurale noordoosten

Door de invoering van het nationalistisch-populistisch ontwikkelingsmodel vanaf 1930 werd de historische kloof tussen het noordoosten en het zuidoosten van Brazilië nog groter. Het zuidoosten begon een proces van versnelde industrialisatie door te maken. Dit resulteerde in de opkomst van een nieuwe dominante klasse die gelieerd was aan het industrieel en financieel kapitaal. Sinds de verplaatsing van de hoofdstad van Salvador naar Rio in 1763, ging het industrialiseringsproces van het zuidoosten grotendeels voorbij aan het structureel verwaarloosde rurale noordoosten. Toch hoefde de aan handelsbelangen en grootgrondbezit gelieerde noordoostelijke elite ook vanaf de jaren '30 door het territoriale isolement weinig moeite te doen om in het zadel te blijven. In de loop van de jaren '60 kreeg de gevestigde orde van het noordoosten echter steeds meer moeite met het legitimeren van haar macht ten opzichte van de elite op nationaal niveau, omdat zij niet in staat was gebleken de regio in te laten haken op nationale processen van industrialisatie en modernisering. Als oplossing voor dit probleem stelde de federale regering voor om het noordoosten door middel van extra investeringen in te lijven bij de nationale economie (Sobrinho, 1990).

Om de doelstellingen voor nationale integratie te realiseren op het platteland van het noordoosten werden federale fondsen voor de modernisering van de landbouwsector in het leven geroepen. Een bekend voorbeeld hiervan zijnde POLONORDESTE. Het doel wat men met deze plannen wilde bereiken was een modernisering van de landbouw op grote fazenda's en de omvorming van de omvangrijke minifundiasector tot een afgeslankte agrarische middenklasse. Daarvoor zouden de toegang tot landbouwkredieten, technische verbeteringen, infrastructuur en scholing open staan. Bursztyn (1984) onderscheidt twee belangrijke tekortkomingen van projecten als POLONORDESTE. Allereerst erkent hij dat de ontsluiting van gebieden belangrijk is voor de ontwikkeling, maar voegt toe dat de aanleg van infrastructuur de neiging heeft de waarde van land binnen haar bereik te doen vermeerderen. Kleine boeren kunnen dan geen extra land meer kopen, wat grote fazenda's in de kaart speelt. Ook groeit de werkloosheid als gevolg van mechanisatie op grote fazenda's sneller dan het aantal kleine producenten dat via overheidsprogramma's steun ontvangt.

De problematische aard van de relatie tussen overheidsprogramma's en het minifundiacomplex wordt duidelijk in het nu al bijna 20 jaar lopende Programa de Apoio ao Pequeno Produtor Rural, onderdeel van het Projeto Nordeste. De prioriteit van dit project ligt expliciet niet bij agrarische mechanisatie maar bij uitroeiing van absolute armoede en het reduceren van de ongelijkheid door middel van hervorming in het grondbezit. Het welvaartsniveau van het noordoosten zou mede door het project minder moeten gaan verschillen met dat van het zuidoosten. De doelstelling bij aanvang was legalisatie van de landaanspraken van 700.000 posseiros, hervestiging van 129.500

landloze gezinnen en opschoning van de landkadasters. Het werkelijke aantal posseiros en landlozen in het noordoosten was echter veel groter dan 1 miljoen en bedroeg halverwege de jaren '80 al enkele miljoenen. Overigens kwam het PAPP door geldgebrek nog niet eens in de buurt van haar eigen doelstelling. Het meest efficiënte verliep de actie om de kadasters op te schonen, maar hier gold het principe dat degenen met de grootste mond en de diepste beurs het eerst aan de beurt waren om hun rechten te doen gelden (Antonio Câmara, UFBA Salvador). Hierdoor was de regeling gunstiger voor grootgrondbezitters dan voor kleine boeren. Bij de implementatie van plannen met betrekking tot de verbetering van de kleine boer in Bahia zijn volgens Antônio Câmara (2004) de volgende problemen aan de orde:

- Van werkelijke participatie van kleine boeren is weinig sprake. Interactie met ambtenaren neemt te vaak de vorm aan van cliëntelisme.
- Hulpprogramma's hebben vaak een politieke functie, e.g. stemmenronselarij.
- Ambtenaren beschouwen hulpprogramma's als generator van overheids-subsidies voor realisatie van persoonlijke paradepaardjes.
- Er wordt te weinig rekening gehouden met de heterogeniteit van de rurale bevolking.
- De besluitvorming is te veel versnipperd bij verschillende coördinerende instanties, waardoor daadkrachtige initiatieven blijven hangen in ambtelijke molens.
- Staten zijn te veel afhankelijk van de federale overheid en de Wereldbank voor middelen om het platteland te ontwikkelen. Dit kan leiden tot een achteroverleuningmentaliteit bij staatsambtenaren.
- Lokale overheden werken onvoldoende mee aan hervormingsplannen, zeker als grootgrondbezitters invloed uitoefenen op het lokaal bestuur. Hun medewerking is echter essentieel voor het slagen van een project.
- Beschikbare kredieten komen vaak niet terecht waar ze het hardst nodig zijn, omdat veel kleine boeren geen eigendomsbewijs van hun grond kunnen overleggen. Grootgrondbezitters die wel eigendomspapieren hebben kunnen met behulp van malafide ambtenaren of door valsheid in geschrifte subsidies opstrijken die niet voor hen bedoeld zijn.

3.4 Cycli in de Braziliaanse economische ontwikkeling

De Braziliaanse economische geschiedenis heeft een sterk cyclisch karakter. In een cyclus wordt Brazilië uit het niets een belangrijke leverancier van een bepaald gewas of delfstof en werden enorme winsten gemaakt. Op het moment dat een voorraad delfstoffen uitgeput raakte, de produktie van een gewas instortte of de concurrentie uit andere landen te sterk werd, viel Brazilië weer terug op het nulpunt. Reesink (1981) onderscheidt een zestal van deze cycli:

- **Suiker.** Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw was Brazilië de belangrijkste leverancier van suiker voor de Europese markt. Dit duurde tot laat in de 17^e eeuw, toen goedkope suiker uit het Caribisch gebied de markt begon te overspoelen. Bij gebrek aan economische diversificatie ging het rijke noordoosten van Brazilië daarna een eeuwenlange periode van verval tegemoet.
- **Goud.** In de 18^e eeuw kende Brazilië een intensieve goud- en diamantrush, waar de staat Minas Gerais (Generale Mijnen) en de Chapada Diamantina (een bergketen dwars door Bahia en Minas) hun namen aan danken. Deze nieuwe bron van rijkdom zorgde ervoor dat in 1763 de hoofdstad werd verplaatst van de oude suikerstad Salvador naar Rio de Janeiro, de havenstad van de goudmijnen.
- **Katoen.** Vanaf 1750 was Brazilië Europa's belangrijkste leverancier van katoen. Op het moment dat in de Verenigde Staten werd begonnen met het produceren van katoen op commerciële schaal werd Brazilië met sneltreinvaart gepasseerd door dat land. Na het instorten van de katoenproductie in de VS door de burgeroorlog begonnen de Britten het zelf te produceren in hun koloniën en bleef Brazilië een marginale rol spelen.
- **Rubber.** In de jaren tussen 1870 en 1910 beleefde het Amazonegebied, waar de rubberboom van nature voorkwam, een ware rubberboom. Een Britse reiziger slaagde erin om stekken het land uit te smokkelen, waarna Britse en Nederlandse ondernemers plantages opzetten in het verre oosten. Vanaf dat moment was het snel voorbij met de positie van Brazilië als rubbergrootmacht.
- **Cacao.** In het begin van de 19e eeuw werd in het zuiden van Bahia, rond de stad Ilhéus, begonnen met het planten van cacao. Tot in de jaren '90 bleef Brazilië samen met Ivoorkust behoren tot de leidende wereldproducenten. De *vassoura de bruxa*, een ziekte in de cacaoboom decimeerde toen de productie, die nu langzaam weer opkrabbelt.
- **Koffie.** In de jaren 1830 werd in het achterland van Rio begonnen met de koffieteelt. Het beplante areaal breide zich verder uit naarmate het drinken van koffie populairder werd. In 1889, het jaar van de staatsgreep tegen het keizerlijke gezag, was koffie al het belangrijkste exportproduct van Brazilië, met de meeste plantages in het binnenland van de staat São Paulo. Brazilië heeft zich tot op de dag van vandaag kunnen handhaven als belangrijke koffieproducent.

Wat deze cycli met elkaar in gemeen hebben is de sterke nadruk op monocultuur en het afwezig zijn van concurrentie. Het is steeds te zien dat naarmate de concurrentie uit het buitenland toeneemt en de prijs zakt, de Braziliaanse productie in de problemen komt. Ik stel het bestaan van cycli in de Braziliaanse economische geschiedenis hier ter sprake, omdat in de casussen die ik in mijn onderzoek ga behandelen ook sporen te vinden zijn dat het hier om cycli gaat. Ik doel dan met name op de sojacultuur in het West-Bahia en de eucalyptusplantages in Zuid-Bahia die later ter sprake zullen komen.

3.5 Landloze boeren en het proces van agrarische hervorming

De afgelopen decennia werd de Braziliaanse agrarische sector gekenmerkt door een proces van intensieve modernisering van grote fazenda's. Dat proces ging gepaard met de massale intrekking van ouderwets geachte informele overeenkomsten tussen landheren en boeren zoals landhuur en parceria. De op wederkerigheid gebaseerde gebruiksrechten werden vervangen door losse arbeidscontracten die de landeigenaar grote flexibiliteit boden om personeel naar goeddunken aan te trekken en te ontslaan. Boeren die onder patronageovereenkomsten een relatief grote mate van zelfstandigheid bezaten, werden hierdoor gedegradeerd tot land- en rechteloze loonarbeiders. Een andere ontwikkeling was de mechanisering van veel arbeid die voorheen met de hand werd uitgevoerd. Dat leidde tot een aanzienlijke uitstoot van arbeidskrachten uit de landbouw en een daaruit voortvloeiende massale trek van het platteland naar de steden. De plattelandsbevolking bedroeg bij de agrarische census van 1986 nog 23,4 miljoen. Tien jaar later, in 1996, was dit naar schatting nog maar 18 miljoen (IBGE, agr. census). MST schat dat vandaag de dag jaarlijks zo'n 150.000 gezinnen noodgedwongen uitwijken naar stedelijke sloppenwijken.

Het rurale moderniseringsproces in de tweede helft van de 20^e eeuw wordt door sommige auteurs omschreven als de 'ontfeodalisering' van het Braziliaanse platteland. Wilkinson (1986) bestrijdt deze visie door erop te wijzen dat op erfelijke en religieuze macht gebaseerde verhoudingen tussen landheer en horige, zoals in het Europa van de Middeleeuwen, in Brazilië nooit bestaan hebben. Niet vóór de kolonisatie onder inheemse stammen, niet tijdens de slavernij, noch daarna. Plantages in de kustgebieden waren voor hun tijd moderne ondernemingen met winstoogmerk, terwijl latifundia in het binnenland dat op hun manier ook waren. Zelfs totaal improductieve latifundia hadden door hun waarde als investeringsproject voor de eigenaars economisch nut. Het feit dat slaven, parceiros, arrendatários en posseiros uitgesloten waren van het bezit van produktiemiddelen, betekent niet dat de verhoudingen op het platteland niet van kapitalistische aard waren. Dit getuige ook de hoge mate van mobiliteit van boeren tussen geografische gebieden en landeigenaars die A. W. Johnson in 1971 constateerde bij zijn studie naar boeren in de Sertão. Wilkinson concludeert dat de veranderingen in de agrarische structuur in de afgelopen decennia het gevolg zijn geweest van het inspelen op veranderingen in de economische structuur. De transities die hebben plaatsgevonden zijn eerder te omschrijven als modernisering van het grootgrondbezit dan als ontfeodalisering (Wilkinson, 1986).

Uit gegevens van INCRA blijkt dat 62,2% van de agrarische bedrijven uit minder dan een fiscale module bestaat en dus minifundia is. Samen met de landarbeiders die helemaal geen land bezitten maken de allerkleinsten het grootste deel van de plattelandsbevolking uit. Deze zichtbare ongelijkheid en de het gebrek aan uitzicht op een reële verbetering van de situatie heeft geleid tot een toenemend gevoel van onvrede onder de rurale bevolking. De sterke groei van MST in de jaren '90 is hier getuige van. In het kader van de rurale ongelijkheid, wijst Martins (1982) op de belangentegenstelling tussen de kapitalistische fazenda (terra de negócio) en de gezinsboerderij (terra de trabalho). Door het proces van kapitaalaccumulatie, dat gepaard gaat met verdringing en exploitatie van kleine boeren, staan de twee typen landbouw in een permanente staat van

conflict tegenover elkaar (Leite, 1994). De door de regering gedurende de jaren '90 voorgestelde oplossing voor het ongelijkheidsprobleem was een redistributieve agrarische hervorming via de formele landmarkt. In deze opzet wilde men kleine boeren gaan stimuleren om voor marktprijzen land van grootgrondbezitters over te kopen. In 2000 werd hiervoor, met steun van de Wereldbank, de Landbank opgericht. Daar konden kleine boeren en landarbeiders geld lenen om land te kopen. Dit initiatief had de steun van grootgrondbezitters omdat:

- zij in plaats van de langlopende staatsobligaties die ter compensatie van onteigeningen werden afgegeven direct de marktwaarde van het verkochte land kregen;
- zij in de onderhandelingen met kopers en de Landbank in staat waren voorwaarden te stellen, iets dat bij onteigeningen niet kon;
- ongewenste pottekijkers zoals MST en rurale vakbonden buiten het proces gehouden konden worden;
- de vrije markt in plaats van de staat het verdelingsmechanisme was (Website MST).

MST betoogt dat deelnemers aan programma's van de Landbank kwetsbaar zijn doordat zij hun bedrijf beginnen met een moeilijk terug te betalen schuld. De grootgrondbezitter daarentegen krijgt de volledige marktwaarde voor grond die hij niet eens gebruikte. Op zijn overige land kan hij dan produktiemethoden rationaliseren en straffeloos mensen uitwijzen. Hij is immers al coöperatief geweest door mee te werken aan het programma en krijgt daardoor onterecht krediet bij de overheid.

Een ander probleem is de beperkte reikwijdte van de Landbank. Als marktprijzen betaald worden aan de grootgrondbezitter zal er nooit genoeg geld beschikbaar zijn voor de hervestiging van de ruim vier miljoen landloze gezinnen. Waar MST niet over te spreken is, is het feit dat de landloze boer voor de aankoop van het land een lening krijgt die hij op den duur moet terugbetalen aan de Landbank. Door het volle pond te betalen voor de grond is het de landloze boer die uiteindelijk de rekening betaalt voor deze vorm van agrarische hervorming en is de grootgrondbezitter de lachende derde. Landbouwhervorming via een Landbank is daarom voor MST onacceptabel: "*A nova reforma é velha e não é reforma*" (De nieuwe hervorming is oud en is helemaal geen hervorming) is de ongezouten taal waarmee MST het initiatief voor een Landbank naar de prullenmand verwijst (Website MST).

De strategie van MST, zoals die vanaf de jaren '90 vorm heeft gekregen, bestaat uit een streven naar redistributieve agrarische hervorming via directe actie in de vorm van landbezettingen, demonstraties, het bouwen van bruggen naar de politiek (uitdrukkelijk zonder zich aan bepaalde politieke partijen te verbinden) en het trekken van media-aandacht. De achtergrond van de grootschalige campagnes was het feit dat de landkwestie onder de democratische overheden vanaf de jaren '80 al even muurvast zat als onder alle voorgaande regimes. Dit werd nog eens duidelijk toen in 1996 de politie het vuur opende op een demonstratie van landloze boeren in Carajás, in het Amazonegebied, waarbij 19 doden vielen. In het daaropvolgende proces werden de agenten vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs. In de periode tussen 1995 en 2001 vonden in totaal 192 mensen door interventie van politie en knokploegen de dood in rurale conflicten en werden daders zelden bestraft (Petras en Veltmeyer, 2003). De belangrijkste manier

waarop MST agrarische hervorming stimuleert is het bespelen van INCRA, de federale overheidsdienst die belast is met de uitvoering van agrarische hervorming. INCRA heeft de bevoegdheid om grond van latifundia (volgens INCRA alle bedrijven omvattende 15 fiscale modules en meer) te onteigenen, indien laatsten in gebreke blijven bij het vervullen van de sociale functie van hun landgoed. Het hoofdstuk over landhervorming in de grondwet van de Vierde Republiek, ingevoerd in 1988, spreekt van vier voorwaarden waaraan een fazenda moet voldoen om zijn sociale functie te vervullen:

- 1) Adequaat en rationeel gebruik.
- 2) Adequaat gebruik van de natuurlijke hulpbronnen en behoud van het milieu.
- 3) Inachtneming van de regels met betrekking tot arbeidsrelaties.
- 4) Exploitatie die recht doet aan de behoeften van zowel de eigenaar als de arbeiders.

Nadat INCRA een onteigeningsprocedure in gang heeft gezet op basis van het niet voldoen aan de produktiviteitscriteria zoals genoemd in de grondwet kan de landeigenaar beroep aantekenen bij een federale rechtbank, iets wat in 95% van de onteigeningszaken gebeurt. Het proces kan hierdoor aanzienlijk vertraagd worden (Alston et al., 1999). Aan bijna alle onteigeningsprocedures die door INCRA in gang gezet zijn, is een bezetting door landloze boeren vooraf gegaan. De gewoonte is dat INCRA pas actie onderneemt indien het geconfronteerd wordt met een voldongen feit. De bezetting kan dan gelegaliseerd en erkend worden als een agrarisch hervormingsproject (*assentamento*). De rol die INCRA speelt is veelal een passieve, terwijl landloze boerenorganisaties het initiatief nemen. Bij bezettingen gaat MST selectief te werk. Door de beperkte capaciteit van de organisatie worden alleen die locaties uitgekozen waar een bezetting een hoog slagingspercentage heeft (improductieve latifundia). Ook waar het nut heeft om een assentamento te stichten, dus niet te ver van de agrarische afzetmarkten gelegen. Naar veelbelovende locaties wordt dan een 'beroepsbezetter' gestuurd om de bezetting te organiseren. In veel gevallen is de bezetting een succes: zo slaagde MST er in 2001 in om 108.849 gezinnen te vestigen in 1.490 assentamentos in alle delen van het land. Ook nu vinden nog veel bezettingen plaats en voert MST een actieve lobby om de onteigeningscriteria scherper vast te leggen in de wet (Website MST).

Een recente ontwikkeling is de verkiezing van Lula da Silva tot president in 2003. De Arbeiderspartij waar Lula deel van uitmaakt is in 1982 opgericht door linkse activisten en vakbondslieden met als doel het creëren van meer sociale rechtvaardigheid in Brazilië. Twintig jaar later had de partij een proces van regularisatie en institutionalisering doorgemaakt. Het ledenbestand bestond voor ruim 75% uit mensen van de hogere- en middenklasse en de partijbakens waren verlegd van bevlogen links naar pragmatisme en opportunisme. Voor de verkiezingscampagne van 2003 is Lula gelegenhedsallianties aangegaan met rechtse zakenlieden, evangelische groeperingen en vakbonden. Omdat politiek een spel van geven en nemen is, betekent het aanvaarden van financiële steun tijdens de verkiezingscampagne dat de regeerperiode begonnen wordt met bepaalde verplichtingen jegens de bondgenoten. Deze verplichtingen duwen Lula richting een liberaal beleid dat tot doel heeft de economie ruimte te geven en de staatsschuld te saneren. Om zijn linkse electoraat rustig te houden heeft Lula beloofd dat wanneer de economie aantrekt, het extra geld dat beschikbaar komt met voorrang in sociaal beleid gestoken zal worden. Aan het eind van de rekening wordt het neoliberale

beleid van Lula's verketterde voorganger Cardoso momenteel met exact dezelfde uitgangspunten voortgezet (Petras en Veltmeyer, 2003). Agrarische hervorming moet volgens Lula uitgaan van INCRA of de Landbank. Het uitvoeren van bezettingsacties als middel om redistributieve agrarische hervorming te bewerkstelligen wordt door hem veroordeeld. MST ziet hierin de hand van de rechtse bondgenoten van Lula, met name de Liberale Partij waarin veel landeigenaars zitting hebben. Voor MST zijn de beloftes van Lula voor een nieuw sociaal elan verkiezingsretoriek en een goede reden om nogmaals haar onafhankelijkheid van politieke partijen benadrukken.

HOOFDSTUK 4

De vorming van grootgrondbezit in Bahia

4.1 Regionale transformaties in West-Bahia

De 'ontdekking' van het gebied

Het westen van Bahia was tot in de jaren '60 van de 20^e eeuw een geografisch geïsoleerde streek die in politiek opzicht gedomineerd werd door coroneis. Daarnaast was er een sterke aanwezigheid van posseiros. Het gebied ten westen van Barreiras heeft een savanneklimaat met als oorspronkelijk vegetatietype cerrado (gesloten savanne), een landschap van groenblijvend bosveld dat grote delen van het binnenland van Brazilië bedekt. Het reliëf in de streek wordt gekenmerkt door *chapadões*; grote vlakke plateaus die slechts onderbroken worden door rivierdalen. In vergelijking met andere gebieden met een vegetatie van cerrado, zoals het noordwesten van Minas Gerais en Goiás, is het westelijk deel van Bahia langer van commerciële landbouw gevrijwaard gebleven. Dit heeft te maken met historische verschillen in de kolonisatie van het noordoosten van Brazilië en het zuidoosten. In het zuidoosten, waar de bevolking in meerderheid uit blanke kolonisten bestond, was de intensieve landbouw al vanaf de negentiende eeuw bezig aan een gestage opmars. In het noordoosten daarentegen overheersten de extensieve veeteelt en traditionele landbouw. Deze agrarische activiteiten kwamen vaak naast elkaar voor op de fazenda's en werden gekenmerkt door lage kapitaalinputs. De aanwezigheid van posseiros als kleine zelfstandige boeren binnen de fazendagrenzen werd vaak gedoogd door de grootgrondbezitters. Laatsten vroegen dan een bijdrage voor het gebruik van hun land, waardoor de posseiro een parceiro of huurder werd. Posseiros die buiten de fazenda's grond bewerkten hadden middelen noch redenen om hun landbezit te legaliseren in een gebied waar improductief land in overvloed was (Sobrinho, 1990).

Langs de oevers van de São Francisco kwam al in de 18^e eeuw veel katoenteelt voor. De rivier maakte het vervoer van niet-bederfelijke oogst naar de kust mogelijk. De opkomst van de Verenigde Staten als katoenproducent verkleinde echter in de loop van de 19^e eeuw het aandeel van Noordoost-Brazilië in de wereldproductie aanzienlijk. Naast veeteelt en katoenverbouw kwamen overige activiteiten als visvangst, jacht, leerproductie, rubber-tappen en houthandel voor. Het gebied werd over het algemeen gekenmerkt door een lage bevolkingsdichtheid en een laag niveau van economische activiteiten. De politieke elite van het gebied was een kleine groep grootgrondbezitters, die de bevolking aan zich bond via een systeem van patroon-cliëntrelaties. De maatschappij van West-Bahia verschilde daarmee aanzienlijk van de meer dynamische agrarische economieën van Minas Gerais, het zuiden van Goiás en het plantagegebied van Bahia.

De rust op de Bahiaanse cerrado werd echter verstoord door de aanleg van de federale wegen BR-242 en BR-135 van Salvador en Fortaleza naar de nieuwe hoofdstad Brasília. Het knooppunt van de twee routes kwam te liggen in Barreiras, waarmee vanaf de vroege jaren '70 het westen van Bahia een verbinding kreeg met de grote regionale centra. Betere bereikbaarheid, overheidssubsidies via PRODECER (Programa Nipo-Brasileiro de Desenvolvimento dos Cerrados; een joint venture van de Japanse en de Braziliaanse overheid om de cerrado's geschikt te maken voor landbouw), ruime investeringskredieten van de Banco do Brasil, gunstige fiscale regelingen, lage grondprijzen en de non-existentie van registratie van landeigendomsrechten van kleine boeren waren factoren die een sterk aanzuigende werking voor kapitaal van buiten de regio creëerden. Moderne grootschalige veeteelt, suikerrieteelt, bosbouw en later soja deden hun intrede op de Bahiaanse cerrado, die door zijn vruchtbare gronden, betrouwbaar neerslagpatroon en vlak land erg geschikt was voor agrarisch gebruik.

Landroof

Het transformatieproces dat de regio onderging bleef niet zonder grote gevolgen voor de bewoners. Voor kleine boeren kon de komst van een kapitaalkrachtige fazendeiro in hun gebied betekenen dat hun land compensatieloos onteigend werden; ze bezaten immers geen documenten die bewezen dat de grond die ze bewerkten van hen was. Enkeligen konden een baan krijgen als werknemer op de nieuwe fazenda, maar de meerderheid moest vertrekken. Dit leidde soms tot gewelddadige conflicten tussen grootgrondbezitters en kleine boeren. De eersten trokken dan meestal aan het langste eind, gezien het feit dat ze het recht aan hun kant hadden (de landerijen hadden immers de status van terra devoluta). Door hun ruimere financiële middelen beschikten grootgrondbezitters in een conflictsituatie over een langere adem.

Voor reeds in het gebied gevestigde grootgrondbezitters was het kolonisatieproces eerder een kans dan een bedreiging. Zij zagen door de intrede van infrastructuur en moderne landbouw hun land sterk in waarde stijgen. Aantrekkelijk was de optie om in te haken op het modernisatieproces door subsidies aan te vragen en bijvoorbeeld weidegronden aan te leggen op delen van hun fazenda's waar posseiros werkten. Zo kregen ze subsidie en hadden ze een goed excuus om posseiros te verwijderen. De registratie van het land bij de nieuwe kadasters kon worden aangegrepen als een kans om bestaande fazenda's groter te laten registreren dan ze werkelijk waren. Hierdoor konden woeste gronden aan de fazenda worden toegevoegd als landreserve en konden weidegronden en gecultiveerd land worden afgenomen van kleine boeren. Het aanhouden van grond en afwachten tot het omliggende gebied ontwikkeld was om dan voor een scherpe prijs te verkopen aan kolonisten kon ook erg lucratief zijn. Traditionele grootgrondbezitters gebruikten in dat geval hun land als speculatief goed.

Een andere groep die profiteerde van de situatie waren de *correctores* of *intermediários*, dit waren de speculanten die land opkochten of claimden met als oogmerk het met winst doorverkopen ervan aan kolonisten. Dat fraude hierbij niet geschuwd werd blijkt uit het verhaal van Emílio Bispo (geïnterviewd in Barreiras), houtskoolstoker en voormalige posseiro:

“Vroeger leefden wij van het bewerken en beweiden van de ‘gerais’; landerijen die van de staat waren. Eind ’78 verschenen er gewiekste jongens van buiten de streek die hier en daar stukjes grond begonnen op te kopen van niet meer dan ’n paar hectare elk. Toen die kerels ons later verboden om de gerais te bewerken leerde navraag in de stad dat ze hun lapjes grond aangemeld hadden bij het nieuwe kadaster, maar de grootte ervan gewijzigd hadden in honderden, soms duizenden hectares. We waren er dus ingeluisd, maar bewijzen konden we dat niet. Niemand van ons bezat landeigendomsdocumenten, om de eenvoudige reden dat het helemaal niet gebruikelijk was voor boeren om hun land aan te melden in die tijd: er was meer dan genoeg land voor iedereen en geen mens viel je lastig. In ieder geval, de mensen van het kadaster zeiden dat de gerais nog door niemand officieel opgeëist waren en dat die jongens in hun recht stonden om het land te claimen. Er was geen speld tussen te krijgen. Weigeren te vertrekken was ook geen optie, omdat we dan het risico liepen dat er politie of pistoleiros op ons afgestuurd zouden worden. Het was dus vertrekken of een confrontatie afwachten. Ik ben toen met mijn gezin vertrokken, net als de meesten. Er zijn in onze regio nog altijd veel woeste gronden te vinden die geschikt zijn voor landbouw en veeteelt, maar dat land is allemaal in bezit van fazendeiros (...vanuit het perspectief van een kleine boer bestaat er weinig verschil tussen een landspeculant en een echte fazendeiro, aangezien persoonlijk contact met grootgrondbezitters vrijwel nihil is) die er ook vandaag de dag niet voor terugdeinzen om indringers met intimidatie en desnoods geweld te verwijderen. Als zich posseiros bevinden op een stuk grond vermindert de verkoopwaarde ervan, dus de fazendeiros willen het liefst iedereen buiten de deur houden. Voor ons betekent toegang tot woeste grond een mogelijkheid om te voorzien in het levensonderhoud, voor hen is het gewoon reservegrond die verkocht of in produktie gebracht kan worden als de prijs van de soja goed is.”

Praktijken zoals in bovenstaand voorbeeld kwamen met grote regelmaat voor tijdens de kolonisatie van de cerrado en worden in de literatuur algemeen aangeduid met de term ‘*grilagem da terra*’ ofwel landroof. Vooral kleine boeren waren kwetsbaar voor landroof, omdat zij bij tegenstrijdige landclaims doorgaans geen middelen hadden om hun gelijk te bewijzen. Door de activiteiten van landrovers nauwelijks te bestrijden verleende de overheid impliciet haar goedkeuring aan de landroof (CPT, Salvador).

De vestiging en consolidatie van de sojacultuur

Gedurende de jaren ’70 en ’80 werd de regio op bovenstaande manier ‘schoongeveegd’ en klaargemaakt voor de volgende invasie; die van de sojafazenda’s. Het is deze invasie die bepalend is geworden voor de agrarische en de landeigendomsstructuur van westelijk Bahia. In 1988 werd al 378.000 ton soja geoogst in Bahia, waarbij rekening gehouden dient te worden dat de cerrado het enige deel van de staat is waar op commerciële schaal soja verbouwd wordt. Er waren toen 211.100 hectare beplant met soja. De geschatte oogst voor 2005 bedraagt 2.505.600 ton. De produktiviteit is ondertussen gestegen van 1,8 ton per hectare in 1988 tot 2,88 ton per hectare in 2005. Uitbreiding van het met soja beplant areaal vindt ook nu nog in snel tempo plaats: in 2000 waren er 628.350 hectare beplant tegen 870.000 hectare in 2005, wat een stijging van 38,5% inhoudt in de afgelopen vijf jaar. De geschatte hoeveelheid voor landbouw geschikte grond op de Bahiaanse cerrado bedraagt 3.100.000 hectare (bijna de oppervlakte van Nederland), dus als de prijs van soja op de wereldmarkt zodanig blijft

dat produktie nog rendabel is mag verwacht worden dat het beplant oppervlak in de komende jaren nog wel zal toenemen. Het huidige aandeel van Bahia in de nationale sojaproductie bedraagt 3,0% (Bron: IBGE).

Behalve de eerder genoemde pullfactoren die West-Bahia aantrekkelijk maakten voor de implantatie van een moderne landbouweconomie, waren in met name de zuidelijke staten de pushfactoren van belang. Landschaarste en hoge grondprijzen beperkten daar de uitbreidingsmogelijkheden en daarmee het perspectief voor relatief kleine boeren aanzienlijk. Door de verhoogde druk op het land begonnen uitputting van de grond en erosie bovendien serieuze problemen te worden. Hier stond tegenover dat met de verkoop van 1 hectare in het zuiden begin jaren tachtig 200 hectare op de cerrado gekocht kon worden. Dat er wegen aangelegd werden om het gebied te ontsluiten, de topografie uitermate geschikt was voor landbouw en er mogelijkheden waren tot financiering, maakte het voor boeren uit het zuiden tot een aantrekkelijke optie om migratie te overwegen. Kolonisten waren dus niet enkel grote commerciële bedrijven, maar ook vaak gezinnen uit andere delen van het land die er met voor zuidelijke begrippen beperkte (maar voor Bahia riant) middelen in slaagden om succesvolle fazenda's op te zetten.

Een voorbeeld van de gang van zaken rondom kolonisatie is de kolonisatie van een gebied in de gemeente Correntina waar een bosbouwbedrijf in de jaren '70 met steun van de overheid een gebied van 51.000 hectare had verworven om te beplanten. Een gedeelte van het land werd beplant met eucalyptus en dennen, maar toen na enkele jaren het idee van een bosbouwkern in West-Bahia in de prullenmand verdween, werden de plantages verlaten en lagen tot in 1980 braak. Correctores werden toen door het bedrijf ingeschakeld om het land zo duur mogelijk te verkopen. Het gebied werd door hen verdeeld in kavels van 500 tot 1.000 hectare, bestemd voor de produktie van soja, die verkocht moesten worden aan kolonisten uit de zuidelijke staat Rio Grande do Sul. Daar was een contactpersoon ingeschakeld om het project bekendheid te geven. Als ze wilden konden de klanten ook meerdere kavels per per persoon kopen. De enige zorg van de correctores was dat er voor de grond betaald werd. De landuitgifte was een succes voor het bosbouwbedrijf en de correctores, die erin slaagden om binnen een jaar tijd alle grond te verkopen aan de zuiderlingen. De zuiderlingen zelf waren overigens te goeder trouw.

Norberto Tautz (geïnterviewd in Barreiras), een gaúcho (naam voor mensen uit Rio Grande do Sul), kocht in 1982 na de verkoop van zijn gemengd bedrijf van 9,5 hectare in het noorden van Rio Grande do Sul een stuk grond van 700 hectare via dit programma. Zijn verhaal is typerend voor zuiderlingen die deelnamen aan de kolonisatie van de cerrado. De correctores die hem het land verkochten hadden hem verzekerd dat hij geprepareerde landbouwgrond kocht, iets dat zij aan de hand van foto's van vrijgemaakt land aan trachtten te tonen. Op een eigen inspectiereis naar het gebied bleek dat het 'vrijmaken' van de kavels slechts had bestaan uit het platbranden van de door het bosbouwbedrijf achtergelaten ravage. Een flinke investering was nodig om de grond geschikt te maken voor landbouw. Hulpmiddelen zoals een tractor, irrigatie-installaties, drainagepijpen, kunstmest en zaaigoed zouden moeten worden aangeschaft. Op het terrein moesten onderkomens en schuren gebouwd worden, de wegen verbeterd en er moest personeel ingehuurd worden. Ondanks het feit dat er veel inputs nodig waren om de woestenij in te richten als produktieve landbouwgrond besloot Tautz de grond te kopen, omdat de sojateelt een groeisector was met toekomstperspectief.

Een belangrijk kenmerk van sojaproductie is dat deze op relatief grote schaal en met kapitaalintensieve inputs moet plaatsvinden om rendabel te zijn. De Banco do Brasil bepaalde dat een bedrijf om rendabel te zijn minimaal 300 hectare moet beplanten. Grondbezitters met minder dan 500 hectare worden door de bank beschouwd als kleine producenten, met als gevolg dat deze groep moeilijkheden had om leningen af te sluiten met enkel het onontwikkelde land als onderpand. Tautz, die in die tijd een relatief kleine beginnende producent was slaagde er echter wel in om een lening te krijgen voor de 200 hectare die hij in de eerste instantie wilde beplanten. Zijn boerderij in het zuiden had goed geld opgebracht, zodat er na de grondaankoop (hij had om deze reden bewust maar 700 hectare gekocht) nog geld overbleef. Deze calculerende houding en het feit dat zijn eerdere bedrijf goed had gelopen overtuigde de agronomen van de bank hem toch een starterslening te verschaffen. De eerste oogst in 1983 was boven verwachting goed, en er kon een begin gemaakt worden met de afbetaling van de schuld. In de erop volgende jaren is steeds een groter deel van de kavel beplant, tot in 1991 alle voor landbouw geschikte grond, 563 ha in totaal, beplant was. De marginale gronden werden gebruikt als weidegrond voor slachtvee. De grens van de uitbreidingsmogelijkheden van de fazenda was hiermee bereikt.

In 1992 is Tautz op zoek gegaan naar grond om zijn productie uit te breiden. Hij vond in het westen van de toenmalige gemeente Barreiras (nu verzelfstandigd als gemeente Luís Eduardo Magalhães) een geschikte fazenda van 2.300 hectare, die eigendom was van een Japanner die had besloten om zijn oude dag bij zijn kinderen in Japan te slijten. De koop slaagde, waardoor Tautz in het bezit kwam van een fazenda met sojaplantages van meer dan 270 hectare en een ruime 2.000 hectare improductieve grond met ten dele extensieve beweiding. De eerste eigenaar had naar eigen zeggen geen financiële noodzaak om een groter deel van de fazenda in cultuur te brengen. Wat de fazenda tot een aantrekkelijk object maakte, was dat er volgens Tautz op het moment van aankoop ruim 1.000 hectare van de improductieve grond geschikt was voor beplanting of het prepareren van kwalitatief hoogwaardige weidegrond. In de jaren na '92 heeft de nieuwe eigenaar nog eens 450 hectare laten beplanten met in hoofdzaak soja, wat het beplant oppervlak van beide fazenda's bij elkaar op dit moment rond de 1.000 hectare zet. Voor een streek waar ook agrarische bedrijven met kapitaalinputs uit de financiële centra van het land opereren is dat niet buitengewoon veel, maar wel genoeg om een fazendeiro in de gegoede middenklasse van een provinciestad als Barreiras te plaatsen.

Hoewel Tautz als nieuwe eigenaar niet verplicht was om het personeel van de Japanner aan te houden, bood hij het vaste personeel aan om bij hem in dienst te treden. Hij zou toch arbeidskrachten nodig hebben op de fazenda en de huidige ploeg kende de lokale omstandigheden, had ervaring met sojacultuur en het omgaan met grote landbouwmachines. Het was dus voor iedereen gunstig als het huidige personeel in dienst bleef, vooral ook omdat Tautz van plan was om uit te breiden en meer mensen nodig zou hebben in de toekomst. Het enige personeelslid dat vervangen werd was de *gerente* (bedrijfsleider). Op deze post werd een medewerker van de fazenda in Correntina aangesteld die betrouwbaar was en op de hoogte van de plannen van de eigenaar. Op de fazenda in Correntina is de oude gerente aangebleven. De eigenaar bezoekt dat bedrijf gemiddeld eens in de twee weken. De fazenda in Luís Eduardo, dichterbij woonplaats Barreiras wordt ongeveer twee keer per week bezocht. Beide bedrijven lopen in tijden

van goede marktprijzen voor soja goed en leveren aan de Cargill, een Amerikaanse multinational die een groot deel van de in West-Bahia geoogste soja opkoopt. De fazenda's produceren niet enkel soja, omdat dat de grond te snel uitgeput zou raken. Er wordt gerouleerd met andere culturen als maïs, suikerriet en veeteelt. Tautz is een eerste generatie kolonist en houdt zich met zijn 61 jaar nog steeds bezig met het beheer van de twee fazenda's die door hem verworven en uitgebouwd zijn. Hoewel hij nog meer grond had kunnen kopen dan de 3.000 hectare die hij nu bezit, is hij hier omwille van een ongewenste toename van zijn persoonlijke arbeidslast niet toe overgegaan. Op de huidige fazenda's wordt de grond zo efficiënt mogelijk gebruikt. Omdat hij naar eigen zeggen grond met goede bodemeigenschappen heeft geselecteerd en een hoge mate van mechanisatie en efficiëntie heeft gerealiseerd ligt de produktiviteit van zijn bedrijf hoger dan die van sommige collega's die meer grond bezitten.

Wat de toekomst van het familiebedrijf betreft; zijn dochter is getrouwd met een apotheker en heeft haar eigen leven in Barreiras, zijn zoon is na zijn studie verhuisd naar São Paulo om er te gaan werken als beursanalist. Als hij wat ouder wordt zal Tautz daarom zijn fazenda's moeten verkopen of meer taken uit handen moeten geven aan de bedrijfsleiders. De emotionele en culturele binding van fazendeiro's en hun kinderen met het land is in de gemoderniseerde maatschappij van de Bahiaanse cerrado, waar landbezit gekoppeld is aan economische produktiviteit, ver te zoeken. Bovendien wonen de eigenaars van kleinere en middelgrote fazenda's en hun gezinnen doorgaans in de lokale stedelijke centra. Daardoor associëren zij zich qua leefpatroon meer met een urbane dan met een rurale omgeving. Een constructie die regelmatig ontstaat als een fazendeiro van de eerste generatie sterft of het bedrijf overdoet aan zijn kinderen zijn de zogenaamde *familiegroepen*. Eén grote fazenda wordt dan opgedeeld in *de jure* aparte fazenda's, waarbij ieder gezinslid een deel krijgt. Een andere mogelijkheid is de oprichting van een besloten vennootschap waarin alle erfgenamen een stem hebben. De facto blijft dat de grote fazenda gewoon blijven bestaan Dit vanwege schaalvoordelen, een betere onderhandelingspositie met afnemers en kredietverschaffing door de bank. Als vuistregel geldt immers: hoe groter de fazenda, hoe makkelijker het is om leningen te krijgen bij de bank (Banco do Brasil, Barreiras).

Een zwakte van individuele fazendeiros op de Bahiaanse cerrado is dat hun bedrijven qua hoofdbron van inkomsten erg op het gewas soja leunen. De relatieve monocultuur zorgt voor een zekere kwetsbaarheid in tijden van lage wereldmarktprijzen voor soja of ziektes in het gewas. Het voorbeeld van de cacaoziekte in Zuid-Bahia (paragraaf 3.4) getuigt van deze kwetsbaarheid. Ook bij misoogsten in de soja komen veel landeigenaars in zwaar weer, zoals gebeurde in 1997-98. Slechte oogsten verhinderden toen dat producenten hun schulden terug konden betalen aan de bank. Hierdoor waren er veel faillissementen van individuele producenten en ging een grote agrarische coöperatie, de Cooperativa Agrícola de Cotia, ten onder. Voor hele grote agrarische bedrijven is monocultuur een minder groot risico, omdat bedrijven die ook inkomsten genereren uit andere bedrijfstakken dan landbouw meer financiële armslag hebben om magere jaren te overbruggen of om, in het geval van een totale ineenstorting van een agrarisch systeem, te investeren in het opzetten van andere veelbelovende culturen. Als kleine en middelgrote fazenda's magere jaren niet overleven kunnen grotere bedrijven in tijden van opleving van een bepaald gewas goedkoop grond inkopen bij de banken in wiens handen fazenda's na faillissementen meestal terechtkomen.

4.2 De mechaniek van grootschalige irrigatieprojecten

Al tegen het einde van de 19^e eeuw waren er plannen om delen van het droge binnenland van Bahia te irrigeren. Decennia gingen echter voorbij zonder dat er iets gebeurde. In de jaren '40 kreeg de ambitie om te beginnen met geïrrigeerde landbouw in de Sertão voor het eerst gestalte, in de oprichting van de Comissão do Vale do São Francisco. Deze federale overheidsinstelling moest werk gaan maken van het opzetten van grote irrigatiewerken in de geest van het Coloradoproject in de Verenigde Staten. Water van de São Francisco en haar zijrivieren moest gebruikt gaan worden om honderdduizenden hectaren aan cultuurland te bevoeien. Een concreet plan werd gemaakt om met water van de Rio Corrente ter hoogte van Santa Maria da Vitória in de loop van de jaren '50 een irrigatieproject van 147.000 hectare te realiseren. De hiervoor benodigde kapitaalinjectie kon door de toenmalige regering niet opgebracht worden, waardoor het plan in de ijskast verdween. Tot 1980 heeft de Companhia do Desenvolvimento do Vale do São Francisco (de opvolger van de CVSF) zo'n 30.000 hectare weten te irrigeren. Het grootste deel daarvan werd in de latere jaren '70 gerealiseerd, stroomafwaarts van Sobradinho tot Juazeiro. In 1974 werd daar een stuwdam met waterkrachtcentrale opgeleverd, die een groot meer creëerde in het dal van de São Fransico (Bron: CODEVASF). Vanaf die tijd kwam de federale overheid in actie met enkele maatregelen die het opzetten van irrigatie moesten vergemakkelijken (Carvalho, 1988):

- Eind jaren '70 werd een aanpassing in de wet op irrigatie doorgevoerd die de participatie van ondernemers aan irrigatieprojecten mogelijk maakte.
- In 1982 werd het Nationale Plan voor de Irrigatie gepresenteerd, dat voorzag in een actievere rol van de overheid in het opzetten van irrigatieprojecten, stimulering van private investeringen hierin en integratie van de commerciële landbouw in het nationale industriële complex.
- Een subsidieregeling werd opgezet waardoor private investeringen in irrigatieprojecten door de overheid verdubbeld werden.
- Er werd begin 1984 een maximum gesteld van 20% van de oppervlakte aan irrigatieprojecten die bestemd was voor bedrijven. Later in dat jaar werd dit percentage verhoogd naar 50%, en in de praktijk blijkt zelfs deze grens niet vast te liggen.
- In 1986 werd het Programa de Irrigação do Nordeste (PROINE) gelanceerd, dat het irrigeren van meer dan een miljoen hectare landbouwgrond op publieke en private irrigatieprojecten tussen 1986 en 1990 als doel had.

Hoewel de praktijk nauwelijks pas hield met de politieke ambities kwam er beweging in de zaak en nam irrigatie langzaam maar zeker toe. De miljoen hectare die in de jaren '80 geraamd waren zijn nog bij lange na niet bereikt, maar er worden wel regelmatig nieuwe projecten gelanceerd. Een voorbeeld hiervan is het door CODEVASF gecoördineerde project Baixo de Irecê. De totale oppervlakte van het plan bestaat uit 58.660 hectare land in de Baixo de Irecê, een laagte met vruchtbare kleiachtige grond die van de bedding van de São Francisco in de richting van Irecê loopt. Met pompen moet water via kanalen naar de produktiegebieden worden gevoerd. Daar komen betonnen reservoirs waaruit producenten het water uit kunnen oppompen voor de beregening van gewassen. Op dit

moment is 2.145 hectare van het plan uitgevoerd en zit 4.723 hectare in de implementatiefase, wat betekent dat het nu aangelegd wordt. De rest van het project wordt uitgesmeerd over een aantal jaren, omdat Baixo de Irecê niet het enige project is waaraan gewerkt wordt en beperkte overheidsmiddelen moet delen met andere overheidsgecoördineerde en gesubsidieerde privé-projecten. Individuele projecten moeten lobbyen voor geld. De daarin het meest bedreven projectmanagers hebben de meeste kans extra geld binnen te halen. Het valt te verwachten dat het project uiteindelijk wel voltooid zal worden, maar hoe lang het nog duurt hangt af van de beschikbaarheid van overheidsgeld, hoe goed de projectleiding erin slaagt om potentiële investeerders aan te trekken (wat op zijn beurt ook weer invloed heeft op de hoeveelheid overheidsgeld). Kortom; hoe het project zich weet te verkopen aan de buitenwacht (Luís Alberto, sectorhoofd CODEVASF).

Het project Baixo de Irecê valt met zijn doelgebied van 58.660 hectare ruimschoots binnen de categorie grote irrigatieprojecten. Dit betekent dat de grond verdeeld gaat worden onder drie soorten irriganten.

- 1) Industriële land- en tuinbouw, met concessies van tussen de 200 en 1.000 hectare per onderneming.
- 2) Kleinere en middelgrote bedrijven die in staat zijn om met eigen middelen moderne landbouw te bedrijven op kavels tussen de 15 en 200 hectare.
- 3) Kleine boeren, die land krijgen in het kader van agrarische hervorming.

Door CODEVASF geselecteerde kleine boeren zullen op kavels van 3, 5 en 15 hectare geïrrigeerde landbouw gaan bedrijven, waarbij zij financieel en op technisch gebied gesteund zullen worden door CODEVASF, met geld uit federale en staatspotjes voor projecten gericht op kleine boeren. Het is de bedoeling dat voor elk van de drie categorieën irriganten ruwweg 1/3 deel van het doelgebied beschikbaar komt volgens een huren met optie tot koop constructie. Op de 2.145 hectare die reeds gerealiseerd zijn op het project Baixo de Irecê hebben zich echter vooralsnog enkel twee grote bedrijven en drie middelgrote bedrijven gevestigd die allen een eigen investering hebben gedaan. Agrarische hervorming wordt opgeschoven naar een later stadium van het project omdat het vooral in de beginfase van belang is dat er investeerders worden aangetrokken die zelf in staat zijn om een produktielijn op te zetten. De projectleiding kan dan een gunstiger uitgaven- en inkomstenplaatje presenteren aan de autoriteiten op federaal niveau om verdere financiering veilig te stellen. Uitgifte van land aan kleine producenten is in het beginstadium niet wenselijk, omdat deze categorie boeren veel begeleiding nodig heeft en daardoor geld kost in plaats van opbrengt. Bovendien is het maar zeer de vraag of het überhaupt wel aantrekkelijk is voor de projectleiding om een gedeelte te bestemmen voor kleine boeren, aangezien de kosten hiervan per definitie hoger zijn dan de baten. Bij grote irrigatieprojecten in de omgeving van Juazeiro zijn wel kavels bestemd voor kleine boeren uitgegeven. Wat daar gebeurde was dat de kleine irriganten niet zo efficiënt en goedkoop konden produceren als hun grotere tegenhangers, omdat zij niet de middelen hadden om hun eigen productieproces te mechaniseren. Ook bleek het voor velen niet mogelijk om hun gehuurde land te kopen, omdat Braziliaanse banken geen leningen afsluiten om grond te kopen (Banco do Brasil, Irecê). Het bleek voor de kleine boeren in sommige gevallen aantrekkelijker om de concessie te verkopen aan een groter bedrijf en weg te trekken, of om zelf voor een grote irrigant te gaan werken. Na enkele jaren waren er in het project bij Juazeiro nog maar weinig kleine producenten over en

waren grote bedrijven gegroeid ten koste van de kleinsten, die het niet konden bolwerken tegen de grote investeringen vanuit de agro-industrie. De reden dat er toch kavels uitgegeven worden aan kleine boeren is volgens Luís Alberto van de CODEVASF in Irecê een politieke; agrarische hervorming heeft namelijk voor veel Braziliaanse kiezers een belangrijke symbolische waarde. Een politicus kan stemmen scoren door op te komen voor de kleine man. Als hij kan bewerkstelligen dat een gedeelte van nieuw te irrigeren grond naar kleine boeren gaat in plaats van naar een grootgrondbezitter (de klassieke boeman van het minder welgestelde deel van het electoraat) kan hij zich in verkiezingstijd een sociaal imago aanmeten. Dat er jaren na oplevering van het project misschien geen enkele kleine boer meer te bekennen is maakt niet zoveel uit. Tezijnertijd zullen er weer andere issues gaande zijn waarmee punten gescoord kunnen worden bij het publiek en kan het door tegenstanders in negatieve zin uitweiden over een project van jaren terug afgewimpeld worden als 'oude koeien uit de sloot halen' (L. Alberto, CODEVASF).

4.3 De vorming van grootgrondbezit in Zuid-Bahia

Het gebied in het zuiden van Bahia, waar ik anderhalve maand heb doorgebracht voor dit onderzoek, staat bekend als de Extremo Sul da Bahia (het uiterste zuiden van Bahia). Het is een strook land van zo'n 250 kilometer in de noord-zuid lengte en 100 tot 150 kilometer in de oost-west breedte, die is ingeklemd tussen de Atlantische kust in het westen, de staat Minas Gerais in het oosten en Espírito Santo in het zuiden. Tot de Extremo Sul worden gerekend alle gemeenten ten zuiden van de Jequitinhonha rivier, samen goed voor een oppervlakte van 30.420 km² (ter vergelijking: Nederland omvat 33.940 km²). Omdat de regio in historisch en economisch opzicht tamelijk homogeen is, kan ze in het onderzoek goed behandeld worden als één geheel.

Ontginning van de Extremo Sul

Van het begin van de kolonisatie van tot Brazilië tot halverwege de twintigste eeuw was het gebied ten zuiden van de Jequitinhonha relatief onontwikkeld. De Europese maatschappij was beperkt tot een handjevol kleine nederzettingen langs de kust en aan bevaarbare rivieren. Voorbij het punt van bevaarbaarheid van deze rivieren hadden zich nauwelijks kolonisten gevestigd. Het gebied werd in die tijd bedekt door een dikke laag Atlantisch regenwoud, met verspreid in de bossen quilombo's (nederzettingen bewoond door nakomelingen van ontsnapte slaven) en indiaanse gemeenschappen. De bewoners voorzagen in hun levensonderhoud door middel van zelfvoorzienende land- en tuinbouw op zwerfakkers, visvangst, jacht en het verzamelen van voedsel uit het bos. Nederzettingen aan de kust zoals Caravelas, Porto Seguro, Prado en Belmonte waren eilanden in de wildernis die met andere nederzettingen en de hoofdstad Salvador enkel contact konden onderhouden via de zee. De enige natuurlijke rijkdom van het gebied lag in de schijnbaar onuitputtelijke hoeveelheid hardhout en in de aanwezigheid van

edelstenen op sommige plekken. Grootschalige plantagelandbouw met een arbeids- en kapitaalintensief karakter zoals de suikergebieden bij Salvador en Recife heeft de Extremo Sul nooit gekend. De politieke en economische macht was in sterke mate in Salvador gecentreerd. De interesse vanuit de hoofdstad om de ontwikkeling van het toenmalige kapiteinschap Porto Seguro te stimuleren was vanwege het geografische isolement van de regio op zijn best gezegd matig (Valença et al., 1994).

Pas in de jaren '40 van de twintigste eeuw begon de buitenwereld zich te laten gelden in de Extremo Sul, en wel in de vorm van kolonisten van buiten de regio die steeds meer binnen begonnen te dringen in de Mata, het bosland van Zuid-Bahia. De kolonisten kwamen met name uit de naburige staten Minas Gerais en Espírito Santo, maar ook uit het binnenland van Bahia zelf. Het bijzondere van het kolonisatieproces in de Extremo Sul is dat het van west naar oost liep, dus van het binnenland uit naar de kust toe. Dit komt omdat het binnenland, dat gekenmerkt wordt door een minder dichte vegetatie en een gezonder klimaat voor mens en dier, eerder gekoloniseerd was dan de kustgebieden. Hoe hard het kolonisatieproces ging blijkt uit demografische gegevens van de gemeente Caravelas. In 1940 had deze gemeente 23.500 inwoners, waarvan 42% in de rurale zone. In 1950 was het inwonersaantal al gestegen naar 130.000, waarvan maar liefst 89% in de rurale zone (Census IBGE). De kolonisatie van het zuiden van Bahia zorgde voor een verschuiving van de machtsbalans naar het binnenland toe. Een gevolg hiervan was dat vanaf de jaren '60 de westelijke delen van oude kustgemeentes emancipeerden tot nieuwe gemeentes als Medeiros Neto, Itanhém en Ibirapuã.

De vier belangrijkste actoren in het kolonisatieproces, dat spontaan was en niet geregisseerd door de autoriteiten, waren:

- 1) de commerciële houtkapbedrijven,
- 2) fazendeiros of leden van de gevestigde klasse die zich stukken land toeëigenden,
- 3) kleine boeren, landlozen en gelukszoekers die op de bonnefooi kwamen en
- 4) de mensen die al in het gebied woonden voor het begin van de kolonisatie.

De houtkapbedrijven traden als eerste een onontgonnen gebied binnen. De houtvesters waren niet geïnteresseerd in landeigendom; ze wilden het bruikbare hout oogsten en verder trekken - een luxe die men zich kon permitteren vanwege het schier oneindige areaal tropisch regenwoud in de regio. Als bos gerooid was, kon het land opgeëist worden door mensen die veeteeltfazenda's wilden oprichten. Dit konden notabelen uit de plaatselijke gemeente of kapitaalkrachtige burgers van buiten de streek zijn. In het voetspoor van de houtkapbedrijven en de grootgrondbezitters volgden de illegale kolonisten, die gebruik maakten van de door houtkapbedrijven achtergelaten infrastructuur om ruigtes af te branden en gereed te maken voor kleinschalige landbouw. *"De leegte van de Mata oefende indertijd een grote aantrekkingskracht uit op gelukszoekers zoals wij"* aldus een kleine boer uit Esporagata. Hoewel de kleine boeren numeriek sterk in de meerderheid waren, slaagden zij er niet in om het grootste deel van de grond in handen te krijgen. Mensen die beschikking hadden over kapitaal (bijvoorbeeld door de verkoop van een fazenda elders) of connecties in de politiek en bij houtkapbedrijven hadden, waren in staat om grote stukken grond voor zichzelf op te eisen. De vorming van grootgrondbezit was hiermee een feit (M. Souto, oud-kolonist en corrector).

Dat investeringen in een moderne landbouwsector geen prioriteit waren blijkt uit gegevens van de agrarische census van 1950, die aangeeft dat er in heel de Extremo Sul op het moment van onderzoek in totaal twee tractoren te vinden waren (IBGE, Salvador).

Een specifieke groep kolonisten die wel sinds de jaren '60 heeft gewerkt aan de oprichting van een moderne landbouweconomie waren de aan de Cotia (een agrarische coöperatie uit de staat São Paulo met een sterke Japanse inslag) gelieerde Japanse kolonisten. De groep bestond uit net voor en net na de Tweede Wereldoorlog geëmigreerde Japanse immigranten die, financieel gesteund door de Cotia, enkele honderden kleine maar relatief productieve fazenda's oprichtten in het zuiden van Bahia, waar zij intensieve land- en tuinbouw bedreven.

De kolonisatie van de Extremo Sul bracht een tweetal voor kolonisatie van woeste gronden in Brazilië typerende problemen met zich mee. Ten eerste kende het kolonisatiegebied, dat *de jure* leeg was, wel degelijk bewoning. Er bevonden zich primitieve zelfvoorzienende boerengemeenschappen, die men kan scharen onder de term posseiros. Deze mensen voelden zich in veel gevallen bedreigd door het oprukkend kolonisationsfront en de rechteloosheid waarmee dit proces gepaard ging. Hun reacties varieerden van passieve berusting in onteigening tot gewelddadige acties. De oorspronkelijke bewoners bezaten geen officiële eigendomsdocumenten voor hun grond, omdat voor hen altijd het gewoonterecht van verblijf en benutting van het land voor levensonderhoud had gegolden. De meesten van hen waren analfabeet en totaal niet op de hoogte van hun rechten. Leden van de maatschappelijke bovenklasse daarentegen hadden en hebben toegang tot juridische middelen, wat hen in staat stelde om voor officiële instanties aannemelijk te maken dat het land onbewoond was en dus open lag voor claims. Bij dit proces waren velen niet vies van valsheid in geschrifte, het betalen van steekpenningen en vriendjespolitiek. Tot ver in de jaren '80 was het niet ongebruikelijk dat grootgrondbezitters kleine boeren met geweld en intimidatie onder druk zetten om hun land te verlaten (Van der Does, 1990). Ten tweede heeft het natuurlijk milieu zwaar te lijden onder een oprukkend kolonisationsfront. In 1940 was de Extremo Sul voor zo'n 90% bedekt met tropisch regenwoud. Het restant bestond uit mangrovebossen, rivierbeddingen en een marginale hoeveelheid cultuurland. Houtkap, stook en begrazing hebben het eens machtige oerwoud teruggebracht tot een schamele 3% van het oppervlak vandaag, verspreid in meerdere kleine enclaves secundair regenwoud. Buiten de overgebleven stukjes bos zorgen neerslag, overbegrazing en beweiding op te steile hellingen ook nu nog voor een aanzienlijke mate van bodemerosie.

De ontwikkeling van Zuid-Bahia raakte vanaf 1973, toen de BR-101 geopend werd, in een stroomversnelling. De nieuwe doorgaande route, die Salvador met Vitória en Rio de Janeiro verbond, liep dwars door de Extremo Sul heen. Het gebied kreeg daardoor aansluiting bij de economische centra van het land. Regionale centra zoals Teixeira de Freitas en Eunápolis waren begin jaren '70 nog gehuchten met slechts enkele honderden inwoners die toevallig langs de nieuwe weg lagen. Eerstgenoemde stad heeft nu 125.000 inwoners. Eunápolis, dat pas in 1989 afgescheiden is van de kustgemeente Santa Cruz Cabralia, is de 150.000 inmiddels al voorbij. Een belangrijke ontwikkeling van meer recente aard was de ontwikkeling van het toerisme, dat in de loop van de jaren '90 de economisch en demografisch gestagneerde kustplaatsen nieuw leven inblies.

Bosbouw in de Extremo Sul

Vanaf eind jaren '60 kreeg de federale overheid interesse in bosbouw als economische activiteit. Een in 1967 gepubliceerd rapport van de Food and Agriculture Organization van de Verenigde Naties dat erop wees dat er in de toekomst, door de groeiende vraag naar papier, wel eens een tekort zou kunnen ontstaan aan cellulose ofwel houtpulp (een belangrijke grondstof bij de papierproductie). De bossen in de geïndustrialiseerde landen zouden weldra niet meer kunnen voldoen aan de groeiende houtbehoefte, waardoor die landen in toenemende mate een beroep zouden gaan doen op derde wereld als leverancier van houtpulp. Om het opzetten van een cellulose-industrie mogelijk te maken werd in 1974 het Plano Nacional de Papel e Celulose goedgekeurd. Dat plan voorzag in subsidies voor bedrijven die een bosbouwsysteem wilden opzetten in de in het plan geselecteerde gebieden. Een van die gebieden was het noorden van de staat Espírito Santo en het aangrenzende zuiden van Bahia. Wat dit gebied aantrekkelijk maakte voor het opzetten van grootschalige bosbouw was in de eerste plaats het ontbreken van een bestemmingsplan voor de regio. Op het moment van de beslissing vond er een wild kolonistatieproces zonder enige controle van bovenaf plaats, waarvan de financiële voordelen voor de staat Bahia ver te zoeken waren. Veehouders verkochten hun waar in de grensplaats Nanuque (MG), de belangrijkste uitvalsbasis van de kolonisten, en betaalden belastingen aan de staat Minas Gerais. Commerciële bosbouw daarentegen kon vanaf het begin door de staat Bahia gecoördineerd worden, zodat Salvador er de vruchten van zou plukken. Een tweede voordeel van de Extremo Sul was dat de grondprijs erg laag lag en er nog uitgestrekte bossen lagen waaruit hardhout geoogst kon worden voordat de plantage op gratis grond gecreëerd werd. Een derde factor die de Extremo Sul geschikt maakte voor bosbouw waren de gunstige natuurlijke omstandigheden voor houtplantages. Hoe dieper je het binnenland ingaat hoe droger het wordt, maar de eerste 50 km van de kust af is zeer vochtig en vlak. Dat, in combinatie met de zandige grond, maakt een aanzienlijk deel van Zuid-Bahia bijzonder geschikt voor houtteelt op grote schaal. De machines zakken niet weg in de modder, hebben voldoende vlak terrein om te opereren, de wortels kunnen makkelijk groeien door de luchtige zandgrond, er is het hele jaar door neerslag en de gemiddelde temperatuur ligt ook in de koelste maanden boven de 20 graden. Onder deze omstandigheden duurt het slechts 6,5 jaar voordat een eucalyptusboom groot genoeg is om geoogst te worden. Vergeleken met de Europese bosbouw, waar kapcyli tot 100 jaar niet ongebruikelijk zijn, kan het zuiden van Bahia hout in enorme hoeveelheden produceren (Suzano Papel e Celulose).

Gedurende de jaren '70 en '80 waren er verschillende bedrijven bezig met het verwerven van grond en het planten van eucalyptus in de Extremo Sul. Sommigen van die bedrijven waren klein, maar er waren ook enkele grote bedrijven actief. Een grote planter in de beginperiode was CAF Belgo Mineira, een metaalbedrijf dat in eucalyptushout een grondstof voor de houtskoolproductie (een goedkope brandstof voor hoogovens) zag. Op dit moment bezit CAF zo'n 30.000 ha plantages. Twee andere belangrijke actoren waren Flonibra (Florestal Nipo-Brasileiro), een onderdeel van de Companhia Vale do Rio Doce dat met onder meer Japanse financiering tot stand was gekomen en Aracruz, een Braziliaans-Noorse combinatie die vernoemd was naar het stadje Aracruz in Espírito Santo, waar het bedrijf zich gevestigd had. De laatste twee

bedrijven waren met steun van de Banco Nacional de Desenvolvimento Econômico e Social (BNDES) hard bezig grond te verwerven voor beplanting met eucalyptus. Hun doel was om veel grond te verwerven, want de subsidiëring door de BNDES steeg mee met het aantal verworven hectaren. Opmerkelijk was de geruisloosheid van het proces; bewoners zagen de bedrijven land opkopen om er vervolgens zonder opgaaf van reden eucalyptus op te planten. De autoriteiten van de staat schenen zich er niet mee te bemoeien. Ook plaatselijke bestuurders tastten veelal in het duister over de motieven van de bedrijven die van buiten de regio kwamen en geleid werden via São Paulo, het economisch centrum van Brazilië (EBDA, Teixeira de Freitas).

Lange tijd bleef het voor de buitenwacht onduidelijk waarom er zoveel eucalyptus geplant werd door eerdergenoemde bedrijven, maar op 26 juni 1989 werd alles duidelijk. Op die dag werden de plannen openbaar gemaakt voor de vorming van een kern van houtpulp- en papierindustrie in Zuid-Bahia. De Companhia Vale do Rio Doce moest in een joint venture met Suzano Papel e Celulose en de BNDES onder de naam Bahia Sul Celulose uitgroeien tot een van 's werelds grootste producenten van houtpulp en papier. Op dat moment werd duidelijk dat de federale regering al in 1974 in het kader van het Plano Nacional de Papel e Celulose Zuid-Bahia had geselecteerd als een van de kernlocaties voor de realisatie haar ambities. De eucalyptusplantages waren opgezet om een ruime aanvoer van grondstoffen voor de nieuw te bouwen pulpverwerkende fabriek te garanderen. Het plan Bahia Sul omvatte een initiële investering van 720 miljoen dollar en de beplanting van 110.000 ha met eucalyptus in Zuid-Bahia, Espírito Santo en aangrenzende delen van Minas Gerais (RIMA, Bahia Sul).

Het vergunningenstelsel voor grote projecten

Om toestemming te krijgen voor de uitvoer van een zo grootschalig plan als Bahia Sul is de initiatiefnemer volgens de Braziliaanse wet verplicht om te voldoen aan strenge milieuvoorwaarden. In Bahia moet het bedrijf eerst een aanvraag voor de vergunning indienen bij het Centro de Recursos Ambientais (CRA), dat de aanvrager opdracht geeft om een Estudo de Impacto Ambiental (EIA) te maken. Dat is een gedetailleerd technisch stuk over de plannen van het bedrijf en wat de te verwachten gevolgen daarvan op de omgeving. Aspecten uiteenlopend van demografie tot openbare gezondheid en hydrologie komen aan bod in dit multidisciplinair werk, dat vanwege de omvang van het onderzoek (dat kan oplopen tot ruim boven de miljoen pagina's) meestal wordt uitbesteed aan een onderzoeksbureau. Als het EIA af is dient het vereenvoudigd en ingekort te worden tot een RIMA (Relatório de Impacto Ambiental), zodat de mensen die de knoop door moeten hakken een overzicht hebben van de belangrijkste voor- en nadelen van het project. De beslissing voor de toewijzing van de vergunning wordt genomen door het CEPRAM (Conselho Estadual de Meio Ambiente), dat bestaat uit 5 vertegenwoordigers van de staat, 5 van milieugroeperingen en 5 van het maatschappelijk middenveld. Eerst vindt er een openbaar debat plaats tussen het bedrijf dat het project wil uitvoeren, het onderzoeksbureau dat het RIMA opgesteld heeft, verantwoordelijke ambtenaren en de vertegenwoordigers van NGO's. Daarin passeren alle voors en tegens nog eens de revue. Daaropvolgend stemmen de leden van het CEPRAM over de kwestie.

Als minimaal 8 leden hun steun uitspreken wordt de vergunning afgegeven (CRA, Salvador).

Het EIA-RIMA proces is in principe een democratisch model, waarin wetenschappers van een onafhankelijk onderzoeksbureau ongehinderd hun werk kunnen doen en overige belanghebbenden inspraak hebben. Bij projecten waar veel op het spel staat blijkt de praktijk echter flexibeler dan de theorie. Zo werd door Bahia Sul in 1989 een EIA-RIMA ingediend om toestemming te vragen voor het oprichten van een cellulose-industrie in Zuid-Bahia. De voorgangers van Bahia Sul waren al sinds de jaren '70 bezig met het kopen en beplanten van grond, zodat de leden van het CEPRAM op het moment van de beslissing geconfronteerd werden met een voldongen feit. Deze situatie was mogelijk gemaakt door een interventie van het IBAMA (Instituto Brasileiro de Meio Ambiente). IBAMA had buiten de met milieubescherming belaste departementen van Bahia om vergunningen afgegeven voor de beplanting van grote stukken land met eucalyptus. Deze weg werd ook bewandeld door de bedrijven Aracruz en Veracruz. Aracruz kwam zelfs pas met een RIMA in 1996, toen het al enorme hoeveelheden eucalyptushout verwerkte. De NGO's uit de streek beschouwden die RIMA-procedure als een farce en weigerden deel te nemen aan een openbaar debat waarvan de uitkomst al bij voorbaat vaststond (M. Spínola, CEPEDDES).

Manieren van grondaanwinning door bosbouwbedrijven

Om te kunnen begrijpen hoe de eucalyptusplantende bedrijven hun grond hebben verworven moeten we teruggaan naar de jaren '70, toen zij begonnen met landverwerving. Tegen de tijd dat de bosbouwbedrijven in de streek arriveerden was de meeste grond al ingenomen door fazendeiros en kleine boeren. De registratie van landeigendom was in die tijd nog wel erg rommelig geregeld. Vooral veel kleine boeren die als kolonist naar het gebied getrokken waren om er een nieuw leven op te bouwen hadden geen documentatie om hun landclaims te bevestigen. Zij waren daarom, net als de oorspronkelijke bewoners, te classificeren als posseiros. De landerijen die in het bezit waren van kleine boeren vormden samen met de (in de jaren '70 nog) relatief grote stukken oerwoud een aanzienlijke hoeveelheid terra devoluta. Hierin lag voor de cellulosebedrijven een kans om op een goedkope manier land te verwerven (Valença et al., 1994).

Omdat het Atlantisch regenwoud in de jaren '70 niet beschermd was en de grond qua natuurlijke omstandigheden en ligging geschikt was voor houtplantages, begonnen de met externe kapitaalinjecties gefinancierde bedrijven grote stukken land te ontbossen. Het hardhout werd verkocht aan lokale houtzagerijen, waarvan er in 1980 alleen in de omgeving van Teixeira de Freitas al meer dan veertig waren. Daarna werd de grond beplant met eucalyptus. Omdat het ging om onbewoonde terra devoluta kon de grond ingeschreven worden op naam van de planter. Omdat in de Extremo Sul veel van de grond al door anderen in bezit was genomen konden de bedrijven niet volstaan met het inlijven van woeste gronden. Ze moesten ook grond zien te krijgen die al van iemand anders was. Hiervoor werd een scala aan methoden toegepast, waarvan sommigen ook nu nog gebruikt worden. Deze methoden kunnen verschillen al naar gelang de hoeveel-

heid grond die een eigenaar bezit, hoe graag het bedrijf de grond wil hebben en hoe de huidige bezitters zich opstellen.

José Augusto Tosato, directeur van de IBAMA in Eunápolis, onderscheidt een aantal manieren waarop de eucalyptusbedrijven te werk gingen. Het bedrijf kon bij het verwerven van reeds bewoonde of geclaimde grond twee mogelijke scenario's aantreffen; ten eerste kon het zijn dat de grond al in bezit was van een grootgrondbezitter, ten tweede kon de grond bewoond en in gebruik zijn van kleine boeren. Om kleine boeren te ontzien namen de bedrijven Flonibra en Aracruz de regel aan dat zij geen stukken grond van minder dan 100 hectare zouden kopen. Op die manier kon kleinschalige landbouw blijven bestaan naast commerciële bosbouw. In gevallen waar bijvoorbeeld Flonibra een laagproduktieve fazenda in zijn geheel wilde overnemen, moest ze met de eigenaar in onderhandeling treden. Flonibra bezat hiervoor speciale vertegenwoordigers die niets anders deden dan inpraten op landeigenaars en trachten om een voor het bedrijf gunstige overeenkomst te sluiten. Als de fazenda op een goede locatie lag en geschikt was voor gemechaniseerde teelt van eucalyptus kon de eigenaar in de onderhandelingen een hogere prijs bedingen. Op deze grondmarkt geldt het principe van vraag en aanbod: hoe graag wil de potentiële koper de grond en hoeveel heeft hij er voor over? Als de fazendeiro om wat voor reden dan ook pertinent niet wil verkopen zit er voor het bedrijf niet veel anders op dan zich erbij neer te leggen.

In sommige gevallen traden grootgrondbezitters op als correctores; zij kochten grond van reguliere houtkapbedrijven of van de overheid met het oogmerk om in de toekomst met winst te verkopen aan de eucalyptusplanters. Deze grondspeculanten zijn onafhankelijke actoren die beschikking hadden over kapitaal en in een gat in de markt zijn gesprongen. Het bedrijf zelf had ook zelf correctores in dienst, wier taak het was om zoveel mogelijk grond te verzamelen voor het bedrijf op een liefst zo goedkoop mogelijke manier. Plekken waar correctores goedkoop aan land konden komen waren de gemeenschappen van kleine boeren. De correctores stimuleerden de onopgeleide, analfabete en daarom makkelijk te beïnvloeden posseiros om aan hen te verkopen met fabeltjes zoals: 'Ga toch naar de stad, waar je werk hebt en een goede opleiding voor je kinderen', 'Op het platteland is geen toekomst, de kwaliteit van de grond is slecht' en 'Ze voorspellen dat de gewasprijzen de komende jaren flink gaan dalen'. Als de eerste mensen dan (voor veel te weinig) hun grond hadden verkocht werd een domino-effect in werking gezet, wat de mensen die nog niet verkocht hadden verder onder druk zette. De formeel niet aan het bedrijf verbonden correctores konden talrijke kleine stukjes grond samenvoegen tot één fazenda, om die vervolgens door te verkopen aan het de eucalyptusplanters. Laatsten hielden zich op deze manier aan hun zelfopgelegde regel om geen grond te kopen van kleine boeren (M. Souto, corrector).

Hoewel de hierboven beschreven situatie kenmerkend was voor de manier waarop de bosbouwbedrijven grond verworven bij kleine boeren, vonden er ook uitwassen plaats. Correctores waren lang niet altijd van zins om voor de grond die ze op het oog hadden te betalen. Om de grond in handen te krijgen bedienden zij zich van methodes die ook in de jaren '70 op het randje waren van het wettelijk toegestane. Een bekende methode was het vervalsen van eigendoms certificaten en die in de rechtszaal gebruiken om land op te eisen. Een andere methode was om gebruik te maken van het feit dat veel kleine boeren posseiros waren. Als de corrector de relevante autoriteiten, mogelijkerwijs de burgemeester, de notaris of de rechtbank er met argumenten of met

geld van kon overtuigen dat de grond terra devoluta was, kon hij overgaan tot fysieke inname van de grond, waardoor deze zijn eigendom werd. Volgens Tosato van de IBAMA kwamen deze toestanden regelmatig voor in de jaren '70 en vroege jaren '80. Het is echter onmogelijk om aantallen of percentages te geven, aangezien hierover door geen enkele overheidsinstelling op systematische wijze gegevens werden bijgehouden. De enigen die het precies weten zijn de bedrijven zelf, maar die beweren uiteraard te goeder trouw te zijn geweest bij de vererving van landerijen (IBAMA, Eunápolis).

HOOFDSTUK 5

Recente processen van landconcentratie in Bahia

5.1 Groei en consolidatie van het grootgrondbezit

De veranderde maatschappij van Zuid-Bahia

In het vorige hoofdstuk werd aandacht besteed aan de uitbreidingsmethoden van de bosbouwbedrijven gedurende de jaren '70 en '80. Veel werk werd toen overgelaten aan correctores, die op alle mogelijke manieren met zo weinig mogelijk kapitaalinputs grond verworven en doorverkochten aan de bedrijven die hen ingehuurd hadden. Hoewel er nog steeds correctores actief zijn, is de manier waarop zij opereren veranderd. De manier van doen is een stuk subtieler geworden dan vroeger. Hiervoor zijn volgens Joop Koopmans, een Nederlandse pater die sinds 1969 in Zuid-Bahia pastoraal houdt, verschillende redenen aan te wijzen. Zuid-Bahia is sinds de ontginning en de aanleg van de BR-101 steeds meer een moderne verstedelijkte samenleving geworden. Door toegenomen scholing en mediabereik zijn de mensen beter op de hoogte van hun rechten. Ook wordt de wet beter gehandhaafd dan begin jaren '80, toen het gebied nog een soort 'wilde westen' was.

Reputatie is van groot belang voor de bosbouwbedrijven. Een goede reputatie betekent meer politieke en maatschappelijke steun, en daarom grotere winsten. Praktijken zoals het met geweld laten verwijderen van kleine boeren (ook al gebeurt dit indirect via correctores) kunnen de bedrijven in een slecht daglicht stellen als de pers er lucht van krijgt. In de huidige maatschappij, waarin de media een veel groter bereik hebben dan vroeger, is de kans dat de bedrijven in een conflict met kleine boeren inbinden groter dan vroeger; de bedrijfsreputatie is immers belangrijker dan een paar kleine lapjes grond. Bovendien bestaat er het risico dat benadeelde boeren uit wraak plantages in brand steken. Brandstichting levert een aanzienlijke schade op en het is moeilijk te achterhalen wie de daders zijn. Op een vraag van mijn kant waarom dit in het verleden niet massaal gebeurd, is antwoordde Koopmans dat dit deels komt omdat de mensen vroeger meer ontzag hadden voor de heersende klasse en deels omdat de bedrijven nooit een hele slechte reputatie hebben gehad onder de plattelandsbevolking. Vanaf het begin heeft bijvoorbeeld Aracruz met overheidssubsidies scholen gebouwd voor de plattelandsbevolking, medische posten opgezet, wegen verbeterd, etc. De grote boosdoeners waren de correctores en die werden lang niet door iedereen met eucalyptusbedrijven geassocieerd. Een ander punt is dat Aracruz, Bahia Sul en Veracel, naast talloze nationale en regionale prijzen voor duurzaamheid en goed ondernemerschap, certificaten bezitten van de door de Verenigde Naties erkende Forest Stewardship Council. Deze certificaten geven hen het recht om hun producten te verkopen als zijnde ecologisch duurzaam en sociaal verantwoord geproduceerd. De bedrijven willen dus zeker niet publiekelijk geassocieerd worden met schendingen van de mensenrechten,

omdat dat ertoe zou kunnen leiden dat ze hun 'Max Havelaar' predikaten kwijtraken (Koopmans, CDDH).

Grondaankoop door bosbouwbedrijven

Omdat de vraag naar houtpulp onverminderd groot blijft, breiden de bosbouwbedrijven in Zuid-Bahia hun areaal plantages voortdurend uit. Een belangrijke middel om grond te verwerven is de formele grondmarkt. In de Extremo Sul komt buiten de eucalyptusplanters om veel grootgrondbezit voor, maar de enige grote vragers in het gebied zijn de eucalyptusplanters. Een groot deel van de grond is in handen van relatief kapitaalkrachtige inwoners van provinciale steden die hun fazenda's laten runnen als extensieve veeteeltbedrijven. Om inzicht te krijgen in hoe Aracruz en Bahia Sul zich gedragen op de landmarkt in verhouding tot andere grootgrondbezitters ben ik te rade gegaan bij Frans Sturm, een Nederlander die sinds 1984 twee fazenda's bezit in de streek. Zijn eerste fazenda ligt in de kustlaagte richting Caravelas. De tweede fazenda ligt tamelijk ver van de kust, op zo'n 15 km ten westen van Teixeira de Freitas in een door veeteeltfazenda's gedomineerd heuvelland. Toen Sturm in 1984 de eerste fazenda kocht waren zijn burens fazendahouders en kleine boeren. Nu is de fazenda van Sturm een eiland van intensieve melkveeteelt in een zee van eucalyptusplantages. Het meeste land in de kustlaagte is in handen van de planters, die daarom nu hun oog laten vallen op de heuvellanden in het westen. Dat gebied wordt nu gedomineerd door veeteeltfazenda's en is minder geschikt voor eucalyptus omdat er minder vlak land is en de transportkosten van het hout hoger zijn. Ondanks de nadelen tonen de bedrijven toch interesse in het gebied. Hoewel sommige fazendeiro's niets moeten hebben van de eucalyptusbedrijven hebben de bedrijven een redelijke mate van succes. Voor dit succes zijn drie belangrijke verklaringen denkbaar. Ten eerste hebben de bedrijven de reputatie goede en betrouwbare betalende te zijn. Ten tweede hebben de bedrijven veel ervaring met het subtiel uitoefenen van druk op landeigenaars om te verkopen. Hun opkopers deinzen er niet voor terug om meerdere keren per week contact op te nemen met de betreffende landeigenaar om hem onder druk te zetten tot hij verkoopt. De opkopers hebben een sterke onderhandelingspositie, omdat het bedrijf een ruime financiële marge heeft. Extensieve veeteelt levert R\$140 per hectare per jaar op, eucalyptus kan tot R\$800 per hectare per jaar opbrengen. Er is op dit moment geen gewas dat zoveel opbrengt als eucalyptus, dus als het bedrijf een prijs boven de marktwaarde moet betalen voor de grond is dat bedrag snel terugverdiend. Ten derde zijn er autonome speculanten actief op de landmarkt. Zij kopen en verkopen veel land op korte termijn. Een voorbeeld van zo iemand is de eigenaar van drie grote supermarkten in Teixeira de Freitas. Hij kocht met eigen kapitaal de fazenda naast die van Sturm in het heuvelland. Vervolgens liet hij alle koffiestruiken rooien, de gebouwen plat bulldozeren, veerasters weghalen, zette het voltallige personeel met gezinnen en al op straat en bood prompt de hele fazenda als onbewoond braakland te koop aan bij Bahia Sul. Dat bedrijf is nu van plan plantages aan te leggen op de fazenda. Speculanten kopen niet alleen hele fazenda's op. Als ze voor een redelijke prijs land van kleine boeren kunnen opkopen zullen ze het ook niet laten, want veel kleine stukjes zijn samen een grote fazenda die doorverkocht kan worden aan de eucalyptusplanters. Laatsten hebben in hun RIMA's beloofd geen kleine eenheden te kopen om geen aanslag te doen op

kleinschalige landbouw in de streek en houden zich daar ook vrij strikt aan. Volgens inwoners van Espora Gato (een gemeenschap van kleine boeren) waren er echter wel degelijk weggetjes om die regel heen. Het cellulosebedrijf kocht volgens hen wél kleine stukjes grond van dorpingen op om er eucalyptus op te planten, maar liet de grond gewoon staan op naam van de vorige eigenaar. In deze handel zijn ook correctores actief, maar niet het soort dat uit eigen titel grond opkoopt. Correctores op dit niveau zijn mensen uit dezelfde sociale klasse als kleine boeren die de streek en de mensen goed kennen. Zij houden in de gaten wat er potentieel te koop staat, zoeken er een koper voor (dit kan een eucalyptusbedrijf zijn of eenieder die interesse heeft) en vragen bij de koop een commissie die nooit hoger is dan 2% van de verkoopprijs. Grootgrondbezitters die hun fazenda willen verkopen maken weinig gebruik van de diensten van correctores; directe onderhandeling met potentiële kopers is voor hen financieel aantrekkelijker, en bovendien zien veel fazendeiros correctores als volkse figuren waar men maar beter niet zakelijk mee in zee gaat (Interview met F. Sturm).

Correctores worden met regelmaat ingezet door cellulosebedrijven om te speuren naar mogelijkheden om tot landruil te komen met kleine boeren. De reden dat landruil voor een bedrijf als Bahia Sul interessant is, is het bestaan van federale wetten die het kappen van natuurlijke vegetatie nabij bronnen, meren, rivierbeddingen en op hellingen verbieden. Zo komt Bahia Sul bij de aankoop van complete fazenda's vaak met stukken grond te zitten waar het niets mee kan of mag doen. Het komt voor dat deze grond geruimd wordt met boeren die grond hebben op een beplantbaar vlak gebied. De kleine boeren maken vervolgens korte metten met de vegetatie op hun nieuwe kavels en gaan daar landbouw bedrijven. Bahia Sul heeft zich aan de wet gehouden. Het heeft een bestemming gevonden voor de voor haar waardeloze grond en kan niet beschuldigd worden van het kappen van natuurlijke vegetatie. De grond was immers al niet meer van Bahia Sul op het moment dat de kleine boeren de fakkel hanteerden. De kans dat laatstgenoemden hun land kwijtraken door illegaal bos plat te branden is door gebrek aan controle overigens ook tamelijk klein. Dat er voordelen zijn aan landruil betekent echter niet dat Bahia Sul en andere bedrijven per definitie al hun natuurlijk bosland van de hand doen. Op een aanzienlijk deel van de grond (Bahia Sul claimt 20% van het totaal) blijft het natuurlijke bos behouden, waardoor eucalyptusplantages volgens Bahia Sul een stuk beter voor het milieu zijn dan veeteeltfazenda's, waar vee de verjonging wegvreet en zodoende het bos degradeert. Het meest extreme voorbeeld van zo'n etalage van milieuvriendelijkheid is het Estação Veracruz, een overgebleven stuk regenwoud van 7000 ha dat in eigendom is van Veracel. Enige tijd geleden kreeg het gebied de status van nationaal park en werd Veracel alom geprezen voor haar strikte bescherming van het Atlantisch regenwoud (Bahia Sul Celulose).

Fomento florestal

Een andere weg die eucalyptusplanters bewandelen om aan grond te komen is *fomento florestal*. In deze constructie koopt het bedrijf de grond niet op, maar gaat zij met gevestigde grondbezitters een contract aan. De eigenaar verplicht zich daarin om een afgesproken hoeveelheid land met eucalyptus te beplanten en de oogst te verkopen aan het bedrijf in kwestie. Het bedrijf verplicht zich om de oogst op te kopen. Een fomento-

contract loopt minimaal voor twee oogsten, dus 13-14 jaar per contract, en kan verlengd worden. Het aantal bedrijven dat eucalyptus opkoopt is klein, maar het aantal bedrijven dat in de bosbouw actief is is groot. De eigenaar kan zelf de afweging maken wie hij inhuurt voor het prepareren, planten, onderhoud en oogsten van de plantage. Hij kan er ook voor kiezen om alles te laten regelen door een bedrijf als Bahia Sul, dat dan de uitbesteding van de werkzaamheden op zich neemt.

Fomento florestal is volgens Fernando Bília, hoofdcoördinator fomento florestal van Bahia Sul in de regio Teixeira de Freitas, een groot succes omdat het bedrijf niet hoeft te investeren in de aankoop van grond. Vanwege de lange looptijd van de contracten is het bedrijf voor jaren verzekerd van toevoer van hout. Een bijkomend voordeel is dat het vrij duur is om grond na het oogsten van eucalyptus weer geschikt te maken voor andere vormen van landgebruik. Er zitten diepe stronken en residu van landbouwgif (tegen mieren, ondergroei en schimmels) in de grond, die veel vocht en nutriënten is kwijtgeraakt. De kans dat *fomentadores* na de looptijd hun contract met het bedrijf laten verlengen is dus groot. Een ander voordeel van fomento is dat het bedrijf wel verzekerd is van een stabiele aanvoer van hout, maar niet meer zo in het oog springt als landverslindend monster; het bedrijf gebruikt de grond enkel en wordt geen eigenaar. Dit helpt de bedrijven een 'community oriented' imago te etaleren.

Fomento biedt ook voor grootgrondbezitters voordelen. Extensief benutte fazenda's brengen weinig op en lopen het gevaar doelwit te worden van landbezettingen. Door de fazenda, ook al is het maar gedeeltelijk, te beplanten met eucalyptus wordt het bij wet een produktieve fazenda. Landbezitters kunnen onteigening dan wel vergeten. Er zijn gevallen bekend waar sprake was van een bezetting, waarop de landeigenaar op de proppen kwam met een inderhaast gesloten fomentocontract. De bezetting werd dan door de rechtbank illegaal verklaard omdat er sprake was van concrete plannen voor economische benutting van de ruimte.

Bahia Sul gaat contracten aan van minimaal 20 hectare per eigenaar (Aracruz hanteert een minimum van 5 hectare) en maximaal 3.000 hectare. Ondanks het feit dat eucalyptus op de lange termijn het meest winstgevend gewas is dat een landbezitter kan planten is fomento florestal voor de meeste kleine boeren geen optie. Boeren die uitsluitend van landbouw leven hebben niet de financiële reserves om 6,5 jaar zonder inkomsten door te komen. Het bedrijf betaalt bij het tekenen van het contract een voorschot en geeft de fomentador een jaarlijkse onkostenvergoeding, maar het volledige bedrag wordt logischerwijs pas betaald bij de levering van het hout. De meeste fomentadores hebben tussen de 100 en 200 hectare beplant; deze groep levert ook het meeste hout. De groei van fomento is op dit moment van dien aard, dat Bília's personeel niet eens meer op pad hoeft om landeigenaars te zoeken voor fomento; de mensen komen naar Bahia Sul. Naar schatting hebben alle cellulosebedrijven samen een kleine 4.000 fomentadores in de kustgebieden en nog eens tussen de 2.500 en 2.900 in het heuvelland richting Minas Gerais. Wekelijks sluit de afdeling in Teixeira tussen de 5 en 10 contracten af, maar pakt hierbij niet alles aan. Landeigenaars zouden in principe over kunnen stappen naar een andere lucratieve vorm van landgebruik als die zijn intrede zou doen in de streek. Het ideaal van het bedrijf is daarom om 80% van de plantages zelf in eigendom te hebben om een stabiele aanvoer van hout absoluut te verzekeren. De grootste fomentador in de streek, de fazendeiro Juandir Baomorte, heeft 3.400 hectare van zijn land beplant met eucalyptus. Bília schat voorts 42.000 hectare aan plantages met een

fomentoregeling onder zijn hoede te hebben, wat 20% tot 25% van het totaal beplant oppervlak is. Het totaal aantal beplante hectaren van Bahia Sul alleen al moet dus rond de 210.000 hectare liggen. Het in het RIMA aanvankelijk geraamde getal van 110.000 hectare gaat hiermee richting de verdubbeling en maakt Bahia Sul de facto tot een van de grootste grondbezitters van Bahia (F. Bília, Bahia Sul).

Elias Amorim, die het gebied als medewerker van het landkadaster te Mucuri (de thuisbasis van Bahia Sul) goed kent, schat dat de werkelijke hoeveelheid land die de bosbouwbedrijven gezamenlijk bezitten een veelvoud is van wat ze opgeven. Veel grond is slecht geregistreerd en er wordt gerommeld met cijfers. Cijfers over de complete bezittingen van de bedrijven zijn slechts bekend bij de top van de betreffende bedrijven en de gouverneur van de staat. Amorim heeft een sterk vermoeden dat er onderhandse afspraken bestaan tussen Aracruz en Bahia Sul over de verdeling van de Extremo Sul in zones door deze twee bedrijven. Hij heeft dit vermoeden omdat er vrijwel nooit conflicten zijn tussen de twee bedrijven omtrent grondverwerving, iets dat toch heel normaal zou moeten zijn met twee mastodonten opererend in een relatief klein gebied. Harde bewijzen daarvoor zijn er niet, wat het moeilijk maakt voor tegenstanders van industriële bosbouw om de bedrijven aan te spreken op illegale kartelvorming. De bedrijven hebben in alle gemeentelijke landkaders, het onder INCRA vallende CCR (Cadastro de Contribuinte de Imóveis Rurais) en bij de INCRA in Salvador hun mannetjes om eventuele plooiën glad te strijken. Dit betekent dat er soms gegevens zoek raken en er gegoocheld wordt met cijfers. Ook dienen vertegenwoordigers van de bedrijven regelmatig koopaktes op naam van de oude eigenaar in bij het kadaster. Ze hebben de vorige eigenaar een document laten tekenen waarop hij aangeeft afstand te doen van de grond en toestemming verleent om de grond op zijn naam te laten staan. Hij krijgt voor zijn medewerking een eenmalige vergoeding die verrekend wordt in het koopbedrag. Het bedrijf is op deze manier juridisch ingedekt tegen eventuele claims door erven van de oude eigenaar. Het doel van dit alles is om de werkelijke groei van de bedrijven in termen van grondbezit en -gebruik wat te maskeren, zodat ze voor de omgeving niet te bedreigend overkomen en in de media niet afgeschilderd worden als landgraaiers (E. Amorim, kadaster Mucuri).

De hedendaagse landmarkt in het westen van Bahia

De sterke mate van concentratie die zichtbaar is in de landeigendomsstructuur op de Bahiaanse cerrado's is een gevolg van bredere maatschappelijke ontwikkelingen die het gebied sinds de ontginning in de jaren '70 getransformeerd hebben. De weinig subtiele landroof waarmee de inname van gronden door fazenda's in het begin plaatsvond heeft in de loop van de jaren '80 geleidelijk aan plaatsgemaakt voor een formele markt in onroerend goed, waarin op legitieme wijze grond verworven wordt. Omdat de meeste grond al eigendom is van fazendeiro's en niet van kleine boeren betekent gebiedsuitbreiding voor een agrarische onderneming tegenwoordig meestal het kopen van stukken van bestaande fazenda's of het opkopen van fazenda's in zijn geheel. Hoewel correctores in de vorm van landmakelaars actief zijn in het bemiddelen tussen verkopers en potentiële kopers neigen veel landeigenaars naar directe overeenkomsten tussen koper en verkoper. Op deze manier hoeven geen commissies afgedragen te worden aan

tussenpersonen. Informatie over wat er te koop staat wordt op informele wijze verkregen in de omgang met andere landeigenaars. Daarna wordt onderhandeld over de prijs. Bij een overeenkomst wordt de koop gesloten met een koopakte die door een notaris gelegaliseerd wordt en ingediend bij het kadaster. Het misleiden van het kadaster omtrent de grootte van het aangekochte stuk land om eventuele onteigening te vermijden is niet nodig in wat je de graanschuur van Bahia zou kunnen noemen. De fazenda's zijn groot, produktief en allemaal in het bezit van geldige documentatie die precies aangeeft wie waarvan eigenaar is. Wat wel veel voorkomt is dat grootgrondbezitters vaak meerdere fazenda's bezitten. De Banco do Brasil in Barreiras schat dat er in die gemeente zeker twee keer zoveel fazenda's zijn als eigenaars. Dit levert een vertekent beeld op van de realiteit in het landbezit. De werkelijke situatie is niet altijd even makkelijk te achterhalen wanneer een eigenaar fazenda's op naam van bijvoorbeeld familieleden of lege BV's zet. Op deze manier trachten ze de belastingen op onroerend goed en inkomsten deels te ontduiken. Hoe groter een bedrijf namelijk is en hoe meer het produceert, hoe meer de fiscus opeist (Banco do Brasil, Barreiras).

5.2 Een geval van landconcentratie in de Sertão

Het irrigatieproject in Lapão

Als reactie op de toenemende concentratie van grondbezit in grote delen van Brazilië worden met regelmaat op lokaal niveau projecten gestart die als doel hebben om kleine landbouw levensvatbaar te maken. Een voorbeeld daarvan is het irrigatieproject in de gemeente Lapão, ongeveer tien kilometer ten zuiden van Irecê. Hier wordt 2.500 hectare geïrrigeerd met water dat met motorpompen uit diepere grondlagen opgepompt wordt. Van de 26.500 inwoners van de gemeente zijn er 12.000 werkzaam in de landbouw, waarvan 8.000 in de geïrrigeerde landbouw. Hoewel het project een groot deel van de bevolking bereikt, is de situatie verre van ideaal. Er is een aanzienlijke mate van versnippering in de besluitvorming en financiering. Het dagelijkse bestuur van het programma ligt bij het SEMAR, voorgezeten door Nivaldo Moreira Rodrigues. Het is normaal in Bahia dat alle instellingen van de staat vertakkingen hebben in iedere gemeente. Zo kan het zijn dat PRONAF (Programa Nacional de Afortalicimento da Agricultura Familiar), het Secretaria Municipal da Agricultura, de Superintendência de Recursos Hídricos (de statelijke irrigatie-autoriteit), het Secretária da Combate à Pobreza, de Serviço Municipal de Assistência Técnica en het Fundo Municipal de Apoio Comunitário zich allemaal met het project bemoeien. Door de overlappende bevoegdheden bestaat het risico dat overheidsinstellingen langs elkaar heen werken of elkaar in de wielen rijden. In 1999 (vijf jaar na aanvang van het project) werd de Conselho Municipal de Desenvolvimento Rural Sustenável in het leven geroepen, met als voornaamste doel het verbeteren van de communicatie tussen de betrokkenen. Vertegenwoordigers van de betrokken instanties brengen nu minimaal een keer per maand verslag uit aan de raad, zodat deze kan proberen om de wensen en acties op elkaar af te stemmen. Een belangrijke taak van de raad is voorts het houden van toezicht

op de subsidiestromen, die erg ingewikkeld zijn omdat er zich veel instellingen mee bezig houden en er geld uit zowel federale als uit staatspotjes komt.

Oude en nieuwe vormen van ongelijkheid

Lapão is gesitueerd in de economisch-geografische zone van Irecê. Het ligt in een droog gebied met onregelmatige neerslag en een natuurlijke vegetatie van caatinga, een doornig soort struikgewas met lage bomen dat enkel in de regentijd groen wordt en karakteristiek is voor de Sertão. De mate van minifundialisering is hier zo sterk, dat ook wel gesproken wordt van een *área de reforma agrária natural*. Latifundia komen weinig voor, wat te maken heeft met het geringe economische belang van het gebied, dat de afgelopen decennia geteisterd werd door jarenlange droogtes. Veel grootgrondbezitters hebben hun land verkocht, zijn 'slapende eigenaars' geworden of zijn onteigend in het kader van agrarische hervorming. Het gevolg van hun uittocht was een uitbreiding van de kleine landbouw. Omdat de omstandigheden niet goed zijn voor landbouw is het gebied, ondanks de 'landhervorming', nog steeds straatarm.

Het irrigatieproject bij Lapão moest de regio produktief maken en de welvaart verhogen. Het project was gericht op boeren uit Lapão en omgeving. Grote bedrijven uit de steden namen geen deel. Verschillen in de grootte van de voormalige fazenda's (fazenda is een term die in deze regio ook gebruikt wordt om bedrijfjes van kleine boeren aan te duiden) van deelnemers zorgden ervoor dat sommige mensen meer geïrrigeerde grond konden kopen dan anderen. Mensen van buiten Lapão mochten ook deelnemen, wat het voor de meer welvarende boeren van de streek aantrekkelijk maakte om naar Lapão te trekken. Deze groep mensen bracht geld mee om te investeren, wat het voor een bank (in combinatie met het feit dat het project ook publieke financiering en technische ondersteuning kreeg) aantrekkelijk maakte om leningen uit te geven aan irriganten. Met name de bedrijven die een goede financiële uitgangspositie hadden zijn uitgegroeid tot belangrijke producenten. Zij hebben twee coöperaties opgericht, die samen 90% van de productie verwerken en hebben van Lapão naar eigen zeggen de grootste wortelprocent van Brazilië gemaakt. In economische termen is irrigatie in Lapão een succes, hoewel vraagtekens gezet kunnen worden bij de duurzaamheid ervan. Het water dat gebruikt wordt komt namelijk uit diepere grondlagen en is licht zouthoudend. Op de lange termijn zal verzilting een serieus probleem worden en moet het produktiegebied wellicht verplaatst worden.

Door het irrigatieproject zijn twee nieuwe soorten ongelijkheid ontstaan in Lapão. Ten eerste is er het onderscheid tussen de irriganten en de boeren die doen aan regenafhankelijke landbouw en veeteelt. Laatstgenoemde vormen van grondgebruik zijn door het onbetrouwbare neerslagpatroon minder lucratief dan geïrrigeerde landbouw, die het hele jaar constant kan produceren. Boeren die alleen droge grond hebben zijn daarom vaak genoodzaakt om in droge perioden werk te zoeken bij irriganten of te vertrekken naar andere delen van het land, op zoek naar werk. Toch is de grens tussen irrigant en dryfarmer niet altijd een strakke, omdat het ook voorkomt dat mensen zowel geïrrigeerde als droge grond hebben. Ten tweede is er ongelijkheid ontstaan tussen producenten met veel en producenten met weinig geïrrigeerd land. De kleinste individuele eigenaar heeft amper een halve hectare, de grootste is gegroeid tot 43 hectare.

Dit getal is echter relatief, omdat grote producenten ook velden van kleine boeren beplanten. Als huur ontvangt de kleine landbezitter een percentage van de oogst-opbrengst. Voor Braziliaanse commerciële landbouwbedrijven is 43 hectare geïrrigeerde grond weliswaar niet veel, maar in de straatarme Sertão is het een enorme rijkdom. De man in kwestie heeft bovendien ook nog ruim 1.000 hectare droge gronden die gebruikt worden voor het weiden van geiten, een plaatselijke lekkernij.

Wat opvalt aan het irrigatieproject in Lapão is dat, ondanks het uitgangspunt dat er alleen boeren uit de regio mee mochten doen en dat er geen groot privé-kapitaal uit de steden is geïnvesteerd, zich toch een kloof heeft gevormd tussen degenen die mee hebben kunnen liften met het proces van modernisering en degenen die daar buiten zijn gevallen. Door een slechte financiële beginpositie, gebrek aan zakelijk inzicht of eenvoudigweg pech zijn er veel mensen die geen vruchten plukken van het irrigatieproject (Nivaldo M. Rodrigues, SEMAR Lapão).

Het STR van Lapão geeft aan dat haar doel niet redistributieve agrarische hervorming is, om de eenvoudige reden dat de naar plaatselijke maatstaf grootgrondbezitters actieve producenten zijn en geen ouderwetse latifundiários uit de stad die de legalisering van posseiros en parceiros tegenhouden. De landheren van weleer zijn verdwenen, maar de sociale problematiek van het gebied is daarmee niet opgelost. De kleine boeren zijn in droge tijden genoodzaakt te werken voor grote producenten. Dit werk is in dagloonverband en wordt zwart uitbetaald. De werknemer heeft daardoor niet de rechten die aan een vaste baan zijn verbonden, zoals ziektekostenvergoeding en het wettelijk minimumloon (in 2004 R\$270 (€ 75) per maand). Dagloners krijgen zo rond de R\$ 4-5 voor een werkdag van 10 tot 12 uur. In de plant- en oogstperiodes kunnen de werkdagen echter oplopen tot 16 arbeidsuren per dag. Er zijn in de regio zogenaamde 'gatos' (katten) actief, die tegen vergoeding voor fazenda's personeel ronselen. De 'gatos' zoeken specifiek naar mensen die bereid zijn te werken onder het minimumloon. Dat kunnen kleine boeren zijn, landloze arbeiders of bewoners van sloppenwijken in dorpen en stadjes in de buurt. Aangezien de armoede groot is hebben de 'gatos', die zelf doorgaans uit de lagere arbeidersklasse komen en precies weten waar ze moeten zoeken, weinig moeite om arbeidskracht te vinden. Een probleem is voor agrarische bedrijven is de lage loyaliteit van deze werknemers, die vrij makkelijk niet op komen dagen als persoonlijke omstandigheden wijzigen. Mensen die bijvoorbeeld een stukje grond bezitten hebben de neiging om spoorvlagen naar huis te vertrekken als het gaat regenen. De strijd tegen het misbruik van arbeiders is voor het STR niet eenvoudig, omdat de grote producenten lokaal 'homens importantes' zijn en hun bedrijven belangrijk zijn voor de plaatselijke economie. Bestuursleden van STR-afdelingen krijgen bovendien wel eens extraatjes van fazendeiros om hen aan te moedigen een mildere koers te varen (STR Lapão).

Concentratie van grond door modernisering

Het met overheidsgeld opgezette irrigatieproject in Lapão heeft economische belangen teruggebracht in een armlastige streek. Sommigen hebben hiervan weten te profiteren door het maximale te halen uit de staatssteun en leningen, de meerderheid is er niet rijk van geworden. Het bezit van land alleen is in de Sertão niet zo belangrijk voor de

ontwikkeling van commerciële landbouw. Wat van groter belang is, is de toegang tot water, kennis om een moderne produktielijn op te zetten en de financiën om dat mogelijk te maken. Vooral de groep, die voor het irrigatieproces al de grotere fazenda's bezat, had de beschikking over relatief ruime financiën. Dat zorgde voor een betere ingangspositie in het irrigatieproject. Met dat geld voorhanden volgden verdere financiering door middel van leningen, kennis en waterrechten een stuk sneller dan bij degenen die dat niet hadden. Concentratie van land is in dit opzicht de afhankelijke variabele, omdat ze voortvloeit uit de eerdergenoemde randvoorwaarden. Grond staat in een irrigatieproject gelijk aan waterrechten, dus hoe meer grond een irrigant bezit of kan huren, hoe meer waterrechten hij bezit. Het uitbreiden in termen van irrigeerbare grond is van groot belang voor een commerciële agrariër. Om deze reden is er sprake van een toename van de concentratie van grond en andere produktiemiddelen bij een naar verhouding kleine groep.

Met de casus over irrigatie in Lapão wil ik duidelijk maken dat in een streek, die door landheren uit eigen beweging verlaten en vergeten is, sprake kan zijn van een sterke landconcentratie als nieuwe economische belangen hun intrede doen. Het is hierbij niet zozeer de vraag hoeveel land iemand bezit, als meer in welke mate hij in staat is om in te haken op de regionale transformaties. De transformatie waar het hier om gaat is vooral het commercialiseren van de familiale landbouw in de poging middenklasse van produktieve boeren te vormen. Deze transformatie is ten dele succesvol geweest, omdat de produktiviteit van het geheel enorm verhoogd is en er inderdaad sprake is van modernisering van relatief kleine boeren. Op het terrein van de nivellering van inkomens is het scheef gelopen. De produktiviteitsuitbreiding bleek te zijn gerealiseerd bij een vrij gering aantal boeren die stuk voor stuk noch grootgrondbezitters zijn op een nationale schaal, noch traditionele stedelijke latifundiários die hun fazenda eens per maand of minder bezoeken en die inkomstenbronnen elders hebben, maar die wel op lokaal niveau met kop en schouders boven de rest uitsteken.

Een 'traditionele' grootgrondbezitter in de Sertão

Een traditionele grootgrondbezitter wordt in Brazilië een latifundiário genoemd. Deze groep grondbezitters is verre van homogeen, maar verschilt in alle gevallen van de landeigenaars die aan commerciële landbouw doen. Dit sluit echter niet uit dat eigenaars van grote fazenda's met een lage produktiviteit (latifundia) elders produktieve fazenda's bezitten. Voor fazenda's in de Sertão geldt dat traditionele grootgrondbezitters mensen waren die een patroon-cliëntrelatie onderhielden met de moradores (op de fazenda woonachtige arbeiders en hun gezinnen). Laatstgenoemden hadden informele overeenkomsten met de fazendeiro over het gebruik van het land. De mate waarin de persoon van de landheer verweven was met de moradores verschilde sterk per individuele landeigenaar; waar de ene regelmatig op de fazenda kwam en alle moradores persoonlijk kende, liet de ander het dagelijks bestuur volledig over aan de gerente. Vanwege de natuurlijke omstandigheden was kapitaalintensieve landbouw op de Sertão zinloos. Op de fazenda's kwam dan ook enkel kleinschalige landbouw en extensieve veeteelt voor (Johnson, 1971).

Eliozéas Vicente de Almeida, een voor de EBDA werkende agronoom, is opgeroed in het stadje Itaeté, gemeente Andaraí, in de Chapada Diamantina. Zijn vader, afkomstig uit een familie van grootgrondbezitters, bezat indertijd vijf fazenda's in de buurt van Itaeté. Met de moradores bestonden mondelinge overeenkomsten, die hen het recht gaven om de grond te gebruiken in ruil voor 1/3 van de oogst en enkele 'herendiensten'. Dit hield in dat de moradores verplicht waren om jaarlijks 6 dagen fysieke arbeid te geven, zodat de fazendeiro er zelf een kudde rundvee en akkers op na kon houden zonder dat hij daar arbeiders voor in hoefde te huren. De welvaart van de eigenaar en de moradores schommelde met de grillen van het Sertão-klimaat mee, maar omdat de eigenaar over meer reserves beschikte had hij de morele verplichting om de moradores in mindere jaren wat extra's toe te schuiven. Hij kon dan bijvoorbeeld mensen inhuren voor werkzaamheden als het aanleggen van regenbekkens, zodat de moradores wat extra geld te besteden hadden om de magere tijd door te komen.

Vanaf de jaren '70 nam de bevolkingsdruk in de gemeente Andaraí sterk toe. Een steeds groter deel van de vijf fazenda's van Almeida Senior werd door stook ontdaan van de natuurlijke caatinga-vegetatie om ruimte te maken voor weidegrond en akkers. Intensief grondgebruik leidt in de Sertão onder de beste omstandigheden nog tot flinke erosie, maar vanaf 1979 werd het gebied ook nog geteisterd door een jarenlange droogtes. De grond op de fazenda's bij Itaeté raakte in die periode zodanig uitgeput en geërodeerd dat zij haar waarde grotendeels verloor. Almeida Sr. zag deze ontwikkeling op tijd in en verkocht in 1981 zijn fazenda's. De moradores kochten hun eigen lapjes grond en kregen de eerste koopoptie op de weidegronden van de eigenaar. Omdat er ook moradores van andere fazenda's op de verkoop afkwamen was verkoop op zich niet zo'n probleem. Het geldbedrag dat met de verkoop werd verdiend stond natuurlijk wel in schril contrast met de vroegere waarde van de fazenda's, maar was voldoende om te verkassen naar Rondônia, in het Amazonegebied. Daar kocht Almeida Sr. een fazenda van 650 hectare, met kwalitatief hoogwaardige weidegrond voor melkvee. Almeida schat de huidige waarde van de fazenda op R\$500.000, wat voor Brazilië beduidend bovengemiddeld is. Het bedrijf is klein, maar omdat de gronden intensief gebruik toelaten brengt het met gemiddeld R\$2.000 per maand meer dan genoeg op om comfortabel te leven in Ariquemes, een middelgrote provinciestad in Rondônia. Eén zoon is meeverhuisd naar Rondônia en er chirurg geworden. Hij bezit nu op eigen titel een fazenda van 3.000 hectare, die hem extra inkomsten verschaft. In het geval van de familie Almeida is alles uiteindelijk dus wel op zijn pootjes terechtgekomen. Er zijn echter ook voormalige grootgrondbezitters uit de Sertão die door de verhuizing naar het Amazonegebied alles kwijt zijn geraakt, omdat ze grond hadden gekocht van speculanten die daar achteraf helemaal geen eigenaar van bleken te zijn (Interview met E. de Almeida).

Traditionele latifundia komen in de Sertão weinig meer voor omdat ze geen economisch nut meer hebben. Land bezitten dat niets oplevert en dan nog het risico lopen dat je fazenda bezet wordt door kleine boeren biedt weinig perspectief voor kapitaalkrachtige burgers. Als laatstgenoemden al fazenda's kopen in de Sertão, zal dat alleen zijn op irrigeerbare plaatsen. De patriarchale relaties van vroeger spelen ook in gebieden met irrigatie geen rol van betekenis meer. Dit betekent overigens allerminst er geen ongelijkheid meer bestaat in de Sertão. Er zijn enkel andere, voor de moderne maatschappij kenmerkende, vormen van ongelijkheid voor in de plaats gekomen.

HOOFDSTUK 6

De maatschappelijke context van landconcentratie

6.1 Sociale vraagstukken in West-Bahia

Verstedelijking van de cerrado

De snelle instroom van kapitaal op de cerrado's ten westen van de São Franciscorivier heeft dit gebied van een statische maatschappij met een lage economische produktiviteit getransformeerd tot de meest dynamische agrarische 'frontier' van de staat. Door de aanleg van verharde wegen werd het gebied toegankelijk voor veeteelt- en bosbouwbedrijven van buiten de regio. Grootgrondbezitters, speculanten, kolonisten en de agro-industrie beroofden in de woelige beginperiode veel kleine boeren van hun land, een praktijk die door de overheden gedoogd werd. Later volgde met de introductie van de sojacultuur de consolidatie van de moderne landbouw en werd de regionale agrarische economie geïntegreerd in de nationale en internationale markt voor massagewassen (Caribé, 2001).

De aard van deze transformatie vroeg om een nieuw soort openbaar bestuur waarin niet de traditionele patroon-cliëntrelaties, maar bureaucratie en rationaliteit centraal stonden. De oude gemeentes werden opgedeeld, waardoor de steden in het cerradogebied naast economische autonomie ook politieke zelfstandigheid kregen. Dat de gemeentelijke indeling pas houdt met het kolonisatiefront is een proces dat in alle kolonisatiegebieden van Brazilië door de geschiedenis heen tot op heden zichtbaar is (Hecht, 1989).

Een belangrijk demografisch gevolg van de economische ontwikkeling was de toenemende mate van urbanisatie. Deze werd in de eerste plaats veroorzaakt door landconcentratie. Veel kleine boeren waren genoodzaakt te stoppen met landbouw vanwege een gebrek aan beschikbaar land; "*A terra foi ficando pequena pra gente (Het werd ineens dringen om aan land te komen)*" in de woorden een voormalige posseiro. In de tweede plaats deden er door de verstedelijking nieuwe beroepen hun intrede die voorheen niet of nauwelijks bekend waren; denk hier bijvoorbeeld aan vrachtwagenchauffeurs, advocaten, leraren, ambtenaren, agronomen en restauranthouders. Er ging behalve de pushfactoren op het platteland dus ook een aanzuigende werking uit van de groeiende steden. Er ontstond een urbane middenklasse, een tot dan toe ongezien fenomeen in het westen van Bahia. Wat zich echter ook vormde was een stedelijke onderklasse van kanslozen die uit de traditionele landbouwsector afkomstig waren. Zij hadden door hun gebrek aan opleiding, kapitaal en connecties geen mogelijkheden om door te dringen tot de door fazendeiro's en professionals gedomineerde urbane middenklasse. Een belangrijke oorzaak van het feit dat de onderklasse niet oplost in de middenklasse is dat de toestroom van mensen veel groter is dan de opwaartse sociale mobiliteit (Caribé, 2001).

Een kenmerk van de stedelijke onderklasse is dat zij een 'drijvende populatie' is. Een wezenlijk verschil tussen leden van de lagere klasse in Brazilië en bijvoorbeeld West-Europese landen is de veel grotere ruimtelijke en beroepsmatige mobiliteit van Brazilianen. Ronselpraktijken of geruchten over de beschikbaarheid van werk kunnen op korte termijn hele migratiestromen in werking zetten. De bereidheid tot mobiliteit van Braziliaanse werkzoekenden werkt sterk in het voordeel van grootgrondbezitters. Die slagen er zonder veel moeite in tijdelijk personeel te werven in arme buurten van de steden (al dan niet met behulp van 'gatos', ofwel ronselaars). Zo kan iemand de ene week ijsjes lopen verkopen in Barreiras en een week later irrigatiegoten aanleggen op een fazenda 500 kilometer verderop. Voor de fazendeiro is het voordeel hiervan dat hij mensen zonder contract, voor bepaalde tijd of voor een bepaalde klus, inhuurt en hen naar goeddunken weer buiten kan gooien. Een gevolg hiervan is dat na de sojaoogst relatief veel mensen rondzwerven op straat, met alle problemen van dien. Dit zijn mensen die gewerkt hebben in de landbouw en niet genoeg geld hebben om het gebied te verlaten (STR, Barreiras). Het punt dat ik hiermee wil maken is dat de rurale problematiek die voortvloeit uit de concentratie van land en produktiemiddelen in sterke mate samenhangt met de sociale problematiek in de steden van het gebied.

Verpaupering van de rurale bevolking biedt voor grootgrondbezitters behalve voordelen ook nadelen. Het bestaan van een grote groep mensen die niets te verliezen heeft is een belangrijke oorzaak van de hoge criminaliteit op het platteland. Het gaat hierbij vooral om vermogenscriminaliteit, die kan variëren van het stelen van gewassen op andermans land en het illegaal bewerken of beweiden van land dat een ander toekomt tot gewelddadige roofovervallen op *sedes de fazenda* (zenuwcentra van fazenda's, waar zich de schuren met het materieel en de behuizing van de arbeiders bevinden). Omdat zij niet op de fazenda wonen hebben fazendeiro's en hun gezinnen zelf fysiek niet zoveel last van dit soort overvallen, maar als de dieven weten wat ze zoeken kan de financiële schade aanzienlijk zijn. Ook kunnen er tijdens een overval doden of gewonden onder het personeel vallen. Een voorbeeld hiervan is een schietincident, dat plaatsvond op de fazenda van een collega van Norberto Tautz in Luís Eduardo. Een overval liep uit op een vuurgevecht tussen personeelsleden en de overvallers. Eén overvaller werd gedood, de anderen ontkwamen met de overigens vrij schamele buit van R\$600 uit de onderhoudskas en wat sieraden. Dit soort slecht georganiseerde overvallen wordt in de meeste gevallen gepleegd door leden van het rurale proletariaat. Als er in een bepaald gebied veel overvallen gepleegd worden en het vermoeden rijst dat er een bende actief is komt het voor dat fazendeiro's, individueel of samen met collega's, een knokploeg samenstellen voor een klopjacht op de overvallers. Bij eventuele confrontaties tussen bendeleden en zo'n 'posse' kan het gewelddadig toegaan. Hoewel dit soort wraakacties illegaal zijn worden de daders zelden vervolgd. Bij de politie, justitie en de lokale pers is doorgaans weinig animo om geld en energie te steken in een onderzoek naar het verdwijnen van vermeende misdadigers. Heel anders kan het zijn als een overval op een grote fazenda wordt uitgevoerd door professionele criminelen die middelen bezitten om connecties te maken onder lokale machthebbers. Die kunnen bijvoorbeeld op discrete wijze door de fazendeiro geëiste onderzoeken vertragen, terwijl de criminelen zich uit de voeten maken met de buit. Corruptie is, zeker voor conservatieve rechtbanken, moeilijk te bewijzen. Het is voor een fazendeiro niet verstandig om een overheidsfunctionaris daarvan te beschuldigen; hij zou hem in de toekomst wellicht nog nodig kunnen hebben.

De beste tactiek is om te proberen de schade te verhalen op de verzekering, te zwijgen en te wachten op een kans om de betreffende functionaris op wat voor manier dan ook onderuit te halen (Interview met N. Tautz).

De opkomst van maatschappelijke organisaties

In de periode vóór de kolonisatie kwamen sociale organisaties die opkwamen voor de belangen van kleine boeren niet voor. Er was weinig behoefte aan, omdat de ruime beschikbaarheid van land diende als een veiligheidsventiel dat de angel uit landconflicten wegnam. Vanaf de jaren '70 werden kleine boeren door landroof echter steeds meer in een hoek geduwd. Om de daarover ontstane onvrede te kanaliseren begonnen zich sociale organisaties te organiseren rondom het boerenbelang. In het begin trad vooral de kerk op als bemiddelaar tussen boeren en de autoriteiten. Later werd die rol gedeeltelijk overgenomen door de Sindicatos dos Trabalhadores Rurais die in elke gemeente opgericht werden. De STR's zetten zich in voor de belangen van hun leden door hulp te bieden bij het opzetten van assentamento's. Andere activiteiten van de STR's waren het organiseren van vreedzaam verzet tegen landroof, het bieden van rechtshulp bij landconflicten, het zoeken van publiciteit en het bewustmaken van boeren van het onrecht dat hen werd aangedaan. Acties van de STR's waren met regelmaat succesvol; het probleem lag meer in het feit dat ze door gebrek aan middelen maar een klein deel van de dossiers aan konden pakken. Tegenslagen waren er ook, zoals de moord op de advocaat Eugênio Lyra in 1977 te Santa Maria da Vitória en gewelddadige aanslagen op landbezitters (G. Kraychete, Salvador).

Vanaf eind jaren '80 tot heden komt landroof in de enge zin van het woord niet meer voor op de Bahiaanse cerrado. De meest aantrekkelijke gronden zijn reeds in het bezit van grootgrondbezitters, terwijl kleine boeren het moeten doen met de kruimels die zijn overgebleven na de verdeling van de taart. Hardhandige landroof komt enkel nog voor aan het laatste kolonisationfront van Brazilië, de Amazone. De fazenda's in westelijk Bahia zijn zonder uitzondering bedrijven met erkende eigendomsdocumenten. Juridische opties om land op te eisen van fazenda's die zich bevinden op eertijds geroofde grond staan voor landloze boeren niet open. Volgens het STR in Barreiras heeft landroof plaatsgemaakt voor andere vormen van afpersing door grootgrondbezitters, zoals het onderbetalen van personeel en het bieden van slechte arbeidsomstandigheden. Kleine boeren hebben wel land, maar geen toegang tot kapitaal. Daardoor zijn ze genoodzaakt om gewassen met lage kapitaalinputs en lage winstmarges te produceren. De door de agro-industrie gedomineerde veilingen betalen vaak niet eens de marktwaarde voor de producten van de kleine boeren, die niet bij machte zijn om hun product elders aan te bieden. Het probleem is dat kleine boeren en landarbeiders in het machtsspel van de vrije markteconomie bij voorbaat aan het kortste eind trekken. Daardoor is er sprake van een toenemende verpaupering onder deze bevolkingsgroep (STR, Barreiras).

Open markten hebben een grote invloed op de traditionele, op 'luta da terra' gerichte vakbeweging. Ook al worden er landhervormingsprojecten gerealiseerd, de daar producerende boeren zullen uiteindelijk toch te maken krijgen met de markteconomie en haar lage prijzen voor gewassen. Zonder intensieve begeleiding, flinke kapitaalinjecties en verplichte samenwerking tussen deelnemers bestaat er het risico dat de concurrentie

van grote kapitaalintensieve fazenda's een assentamento de nek omdraait, alle goede bedoelingen van de regering ten spijt. In werkelijkheid worden de meeste assentamento's (m.u.v. model-assentamento's voor publiciteitsdoeleinden) kort na hun legalisatie door de hervormingsinstanties aan hun lot overgelaten. Het is een kwestie van cijfers: een assentamento begeleiden en financieren totdat deze efficiënt functioneert, is kostbaar. Een bestaande assentamento legaliseren is daarentegen relatief goedkoop. Dat maakt het voor een regering, die de indruk wil wekken toegewijd te zijn aan landhervorming, verleidelijk om te kiezen voor kwantiteit in plaats van kwaliteit. In de woorden van D. Nascimento da Silva (INCRA, Salvador): *“De politici gaan steeds de verkiezingen in met de belofte om tijdens hun regeerperiode een onrealistisch groot aantal landloze boeren aan land te helpen. Na de verkiezingen krijgt INCRA de opdracht om dat aantal zo dicht mogelijk te benaderen. Het probleem is dat de politici verwachten dat wij heel veel doen, met liefst zo weinig mogelijk geld. De landhervorming boet aanzienlijk aan kwaliteit in als wij assentamento's moeten legaliseren en ze vervolgens door tijd- en geldgebrek min of meer aan hun lot over moeten laten. Als je een schip met een onervaren bemanning en een lege brandstoftank de zee op stuurt loop je het risico dat het in het zicht van de haven zinkt. Naburige fazenda's of andere geïnteresseerden kunnen de verlaten kavels onder de marktprijs opkopen of voor een schijntje van de eigenaar huren. Op de regel dat het deelnemers van een assentamento officieel niet is toegestaan om hun kavel voor een vooraf bepaalde tijd te verkopen wordt in de praktijk nauwelijks gecontroleerd. De politici (onze bazen) hebben over het algemeen weinig tot geen interesse in de nazorgfase die juist zo belangrijk is om een assentamento tot een succes te maken; ze hebben enkel oog voor het tijdens hun regeerperiode hervestigde boerengezinnen. Met zo'n mentaliteit blijft landhervorming dweilen met de kraan open.”*

Bij de rurale vakbeweging begint langzaam het besef door te dringen dat traditionele redistributieve landhervorming, door liberalisering van de markten enerzijds en het feit dat de meerderheid van de fazenda's ruim aan het produktiviteitscriterium voldoet anderzijds, weinig perspectief biedt. Het eindigen van de landroofpraktijken eind jaren '80 bleek niet het einde van een veranderingsproces te zijn, maar slechts het begin. De focus van het STR in Barreiras moet daarom verschuiven van traditionele 'luta da terra' richting het verbeteren van de sociale rechten van landarbeiders. Volgens Kraychete (UCSAL, Salvador) zijn er twee belangrijke redenen waarom een dergelijke heroriëntatie voor een rurale vakbond niet eenvoudig is:

- De resultaten die op het terrein van de sociale zekerheid bereikt kunnen worden zijn (zeker voor mensen die buiten de formele sector werken) minder tastbaar dan het toegewezen krijgen van een stuk land in het kader van landhervorming. Daardoor zijn mensen minder snel geneigd om contributie af te staan en zich op andere manieren in te zetten voor de vakbeweging.
- Kleine boeren van nu zijn, in tegenstelling tot de posseiros van vroeger, geen relatief homogene groep met soortgelijke belangen. Terwijl sommigen nog steeds geloven in 'luta da terra', de strijd van klein tegen groot, zoeken anderen juist aansluiting bij organisaties van grote fazendeiro's om via deze weg tot modernisering en uitbreiding te komen.

Vanaf 1964 werd het agrarisch beleid, mede onder invloed van internationale organisaties als het IMF en de Wereldbank, in toenemende mate gericht op opening van de markten en ondersteuning van de moderne dynamische landbouwsector. Onder de

huidige president, Lula da Silva, wordt dit beleid voortgezet. In het westen van Bahia heeft dit moderniseringsbeleid geleid tot consolidatie en uitbreiding van de kapitaalintensieve landbouw, zowel in termen van omzet als in grondbezit. De keuze van de overheid voor grootschalige landbouw is ook zichtbaar in de toenemende bezuinigingen in het beleid om kleinschalige landbouw te stimuleren. Wat dit in de praktijk betekent werd mij duidelijk tijdens een bezoek aan ESAGRI, een middelbare landbouwschool aan de rand van Irecê. Kinderen van kleine zelfstandige boeren worden hier onderwezen in technieken om met weinig middelen de productie op te vijzelen, zodat de kleine landbouw levensvatbaarder wordt. Opgericht in 1979 beleefde de school zijn hoogtijdagen eind jaren '80, toen het aantal leerlingen de 1.500 naderde. Gedurende de jaren '90 dwongen voortdurende bezuinigingen de school steeds verder in te krimpen. Volgens de directrice van de school hielden de bezuinigingen direct verband met wat zij de 'neoliberale ziekte' noemt (het door internationale geldschietters geëiste uittreden van de overheid uit de sociale sector). Op dit moment zijn er nog maar 130 leerlingen die les krijgen van maar drie vaste leerkrachten, in slecht onderhouden gebouwen. De directrice stelt tot haar spijt vast dat ESAGRI een aflopend verhaal is (ESAGRI, Irecê).

Bezuinigingen gelden echter niet voor alle projecten die op kleine landbouw gericht zijn. Een interessant voorbeeld in dit opzicht is het Programa Terra Fertil in de regio Irecê. Het project voorziet in de aanleg van een stuwdam in een zijrivier van de São Francisco, de aanleg van een irrigatiesysteem en de oprichting van een coöperatie voor kleine boeren. Luiz Claudio Correia, een ambtenaar van de SRH te Irecê die zelf niet bij het project betrokken is zet vraagtekens bij de sociale motivatie van het project:

“Deelname aan het programma van de doelgroep, nl. kleine producenten, is niet vrijwillig en niet vrijblijvend; het project wordt gekenmerkt door een grote mate van paternalisme en centralisme. Dit leidt vaak tot mislukkingen, omdat de deelnemers niet weten waar ze mee bezig zijn en vaak ook geen interesse hebben. Naar hun mening wordt toch niet geluisterd dus waarom zouden ze moeite doen?

Het project is meer politiek dan sociaal gemotiveerd; het voornaamste doel is het afdammen van een rivier die afwatert op de São Francisco. De huidige staatsregering is conservatief, en wordt in de verkiezingen die over twee jaar plaats zullen vinden bedreigd door linkse partijen zoals de PT en een lokale variant daarvan in Bahia. De burgemeestersverkiezingen van Salvador eind oktober 2004, waarin de door de staat gewenste kandidaat Cesar Borges het af moest leggen tegen de linkse (overigens niet PT) kandidaat João Henrique bewees deze zwakheid.

Stuwdammen zijn populair bij het volk, dat denkt er beter van te zullen worden. In een gebied als Irecê, dat voornamelijk op hand is van de linkse oppositie, kan zo'n project waardevolle stemmen opleveren. De politieke motivering van Terra Fertil betekent dat er een groot risico is dat het project na de verkiezingen als een nachtkaars uitgaat.

Een ander probleem is dat het geld voor de aanleg van de infrastructuur niet van de staat komt, maar uit federale fondsen. De staat betreft middelen uit deze fondsen, herdistribueert ze onder verschillende projecten en plakt er vervolgens haar stempel op, dit wederom om de sympathie van potentiële stemmers te winnen.”

Als de bovenstaande case niet een op zichzelf staand geval is, en volgens Correia is het dat zeker niet, kan dat betekenen dat projecten om de kleine landbouw te helpen vaker opgezet worden uit politieke dan uit sociale overwegingen (L. C. Correia, Irecê).

6.2 Maatschappelijke gevolgen van de eucalyptusexpansie in Zuid-Bahia

Toenemende dominantie van de bosbouwbedrijven

In de afgelopen dertig jaar hebben cellulosebedrijven in de Extremo Sul zich ontwikkeld tot extreme grootgrondbezitters. Vooral Bahia Sul, Aracruz en Veracel zijn zeer sterk in het gebied aanwezig. Hun groeiproces heeft grote gevolgen gehad voor zowel het landelijke gebied als voor de steden. Bij aanvang van het expansieproces van de eucalyptusplantages was het merendeel van de bevolking woonachtig op het platteland, een percentage dat in sommige gemeentes op kon lopen tot 90% van de totale bevolking.

De implantatie van de houtpulpindustrie in de regio ging gepaard met een sterke toename van de vraag naar voor eucalyptusplantages geschikte grond. Het maakte voor de bedrijven niet uit of de vorige eigenaar een grootgrondbezitter of een keuterboertje was; het voornaamste was dat er grond kwam, en veel. Cijfers van de door het IBGE uitgevoerde tienjaarlijkse agrarische censussen tonen aan dat er in 1985 in de Extremo Sul in totaal 258.075 hectare landbouwgrond was. In 1995 was die hoeveelheid al gezakt naar 116.927 hectare. Omdat er nauwelijks commerciële plantagelandbouw bestond in het gebied kan geconcludeerd worden dat het grootste deel van de 141.148 ha verloren gegane landbouwgrond uit het kleine landbouwsegment kwam (EBDA, Teixeira de Freitas).

Het aantal kleine boeren dat tussen 1985 en 1995 gestopt is of een gedeelte van het land verkocht heeft moet in de tienduizenden lopen. Door de gebrekkige registratie in kadasters, fraude en de weigering van bosbouwbedrijven om openheid van zaken te geven zijn precieze aantallen niet voorhanden. Het zou echter fout zijn te veronderstellen dat de inkrimping van de kleine landbouw enkel en alleen het gevolg is van de bosbouwexpansie. Frans Sturm, zelf agrariër in het gebied, wijst er op dat kleine landbouw het ook zonder de eucalyptusplantages moeilijk zou hebben in de Extremo Sul. De prijzen van gewassen liggen al jaren op een zodanig laag niveau dat landbouw met een lage mechaniseringsgraad nauwelijks rendabel is. In mindere jaren liggen de kosten van produktie van gewassen als maniok, meloenen en koffie door de hoge inputs van arbeid zelfs boven de opbrengst. Een eerste voorbeeld dat dit illustreert is een staatswet die de aanplant van eucalyptus op minder dan een kilometer van de bebouwde kom verbiedt. In het dorpje Esporragata komt de eucalyptus tot een kilometer van de bebouwing, maar de grond is tot aan de eerste huizen allemaal eigendom van Bahia Sul. Dat bedrijf staat de dorpingen toe om deze strook te gebruiken voor de produktie van gewassen. Frappant is dat niemand uit het dorp de moeite heeft genomen om de grond in gebruik te nemen. Navraag bij bewoners leerde dat men het niet de moeite waard vond om er te planten. Een tweede voorbeeld is het in 1991 gelanceerde plan van het Bahiaanse Ministerie van Landbouw om het gebied rond Teixeira de Freitas te ontwikkelen tot een van de grootste produktiekernen van bonen in Bahia. Er werd een speciaal fonds in het leven geroepen, waarmee in de stad alvast een enorme loods gebouwd werd voor de opslag van de toekomstige produktie. Kort daarna werd de financiering stopgezet - van hogerhand was bepaald dat de cellulose-industrie vrij spel moest hebben. De betrokken ambtenaren werden teruggefloten door het secretariaat van de gouverneur en het plan stierf een stille dood. De loods is nooit in gebruik genomen en staat nog altijd leeg. Ten

derde hebben tussen 1995 en 2000 alle van oorsprong Japanse middelgrote landbouwers bij gebrek aan perspectief het gebied verlaten. Hun land werd gekocht door Bahia Sul en Aracruz en is inmiddels volledig beplant (F. Sturm, TdF).

Met bovenstaande voorbeelden wil ik duidelijk maken dat de cellulose-industrie zelf niet de enige factor is die bijdraagt aan de teloorgang van de kleine landbouw. Juist de moeilijke positie van veel kleine landbouwers is voor de bedrijven een kans om goedkoop aan grond te komen. Als het land voor de boer weinig tot niets opbrengt kan hij er op de landmarkt ook geen hoge prijs voor krijgen. De eucalyptusplanters kunnen hiervan profiteren door kleine stukjes grond, eventueel via een corrector, voor weinig geld op te kopen en te beplanten. De bedrijven doen niets illegaals, ze profiteren enkel van de crisis in de kleine landbouw. Deze manier van doen staat in schril contrast tot de manier waarop de bedrijven grond verwerven van grootgrondbezitters. Op deze grondmarkt gaan flinke bedragen over de tafel. De grootgrondbezitters leven niet enkel van de opbrengsten van de fazenda's die ze hebben en bezitten iets dat de cellulosebedrijven graag willen hebben: grote stukken land. Hun onderhandelingspositie is dan ook een heel stuk comfortabeler dan die van kleine boeren. Op het moment dat de eucalyptusplanters op een snelle en overzichtelijke manier grote eenheden land kunnen verwerven zijn zij bereid om met meer geld over de brug te komen dan bij het omslachtige proces van indirecte verwerving van kleine stukjes grond (Frei Paulo, TdF).

Actuele grondprijzen in de Extremo Sul beginnen bij R\$2.000 per hectare, maar in het doelgebied van Veracel, ten oosten van Eunápolis, wordt er soms al R\$3.500 per hectare neergeteld. Deze prijzen behoren tot de hoogste in Brazilië en worden veroorzaakt door de sterke vraag naar grond. In het noorden van Espírito Santo was enkele jaren geleden eenzelfde ontwikkeling in het prijsniveau waarneembaar. Naarmate Aracruz en Bahia Sul zo ongeveer alles opgekocht hadden wat er redelijkerwijs te kopen viel raakte de markt echter verzadigd en stabiliseerde het prijsniveau. Een soortgelijke ontwikkeling valt in de toekomst ook voor de regio Eunápolis te verwachten, maar op dit moment stijgen de prijzen nog steeds (Landkadaster, Mucuri).

Eucalyptus rondom Helvécia

Impressies van gesprekken met bewoners van deze gemeenschap.

Helvécia is een voormalige quilombo op 6 km van de zee, in de vruchtbare kustvlakte van Zuid-Bahia. Het dorpje wordt aan alle kanten omringd door eucalyptusplantages en is letterlijk een eiland in wat bewoners 'de groene woestijn' noemen. In de jaren '80 begonnen enkele fazendeiro's die land rondom het dorp bezaten te verkopen aan de bosbouwbedrijven. De plaatselijke bevolking werd toen geconfronteerd met de opheffing van enkele belangrijke fazenda's. Arbeidsplaatsen gingen daardoor verloren en dorpelingen raakten hun gebruiksrechten voor veel landerijen kwijt. In dezelfde periode verschenen er correctores, die kleine boeren aanmoedigden om voor zichzelf te kiezen en hun land te verkopen nu het nog kon. Velen gingen in op het aanbod, waardoor de gemeenschap in een negatieve spiraal terecht kwam. Dit proces werd versterkt door een drietal factoren: 1) het negatieve psychologische effect van het naderen van de plantages (een soort eilandsyndroom) en het wegtrekken van vrienden, familie en collega's, 2) de eucalyptus is door zijn snelle groei een grote consument van water en nutriënten. Grond

in de buurt van plantages wordt hierdoor minder geschikt voor agrarische doeleinden en 3) de hoge bomen werpen een lange schaduw, wat de productie van zonminnende gewassen onmogelijk maakt voor boeren met land naast een eucalyptusplantage.

In 2004 is Helvécia, een van de ouste nederzettingen in het zuiden van Bahia, geworden tot een dode hoek op de landkaart. Er is nagenoeg geen landbouw meer, de vroegere spoorlijn met station is wegbezuinigd, er gaat geen verharde weg naartoe en de bevolking is straatarm. Veel jongvolwassenen zijn weggetrokken en helpen hun achtergebleven familieleden met geld dat ze opsturen. Anderen verdienen hun brood door in dagloonverband te werken voor bedrijven die in de eucalyptus actief zijn. Een veel voorkomende illegale manier om geld te verdienen is het verzamelen van hout uit de plantages om er in zelfgemaakte stenen ovens houtskool van te stoken. De prijs van houtskool is op het moment goed (de vraag vanuit de Chinese staalindustrie is schier onverzadigbaar) en de bewoners van Helvécia spelen daar op in. Om de plaatselijke bevolking tegemoet te komen staan de bedrijven het sprokkelen van dood hout op de plantages toe. Hele bomen omzagen is niet toegestaan, maar gebeurt wel. Het clandestien verzamelen van hout staat plaatselijk bekend als de 'robal'. Dit fenomeen wordt met wisselende intensiteit bestreden door Aracruz, Bahia Sul en CAF. Deze bedrijven hebben gezamenlijk de Visel opgericht, een bedrijf dat tot doel heeft de robal in kaart te brengen en bestrijden. Om de regel dat bomen niet omgezaagd mogen worden te omzeilen steken mensen soms stukken bos in brand, zodat het hout dood is en niet meer geschikt voor de productie van cellulose. Om dit tegen te gaan hebben de bedrijven in april 2004 een verbod afgekondigd op het zagen in afgebrand bos. De robal spelen een spelletje van kat en muis met de Visel, waar soms de ene, soms de andere aan het langste eind trekt. Ambtenaren van de Visel willen tegen vergoeding wel eens de andere kant opkijken als de robal actief zijn.

Een bedreiging voor dit evenwicht zijn de mensen van buiten de streek die naar het eucalyptusgebied komen om geld te verdienen met houtskool. Volgens mensen uit Helvécia zit daar veel tuig tussen, dat lak heeft aan de bewoners van de streek en de ongeschreven spelregels van de robal. In juli 2004 werd er door de politie gereageerd op klachten van diefstal, prostitutie en verkrachting in een illegaal kamp van allochtone robal niet ver van Helvécia. Het kamp werd vroeg in de ochtend omsingeld door bewapende politieagenten die alle krotten een voor een onderzochten. Een groepje van zo'n tien volwassen mannen werd verzameld en meegenomen naar een veldje buiten het kamp. Vier werden er meteen geëxecuteerd, de anderen werden afgetuigd met knuppels en zweepen. Het kamp werd platgebrand en de politie vaardigde samscholingsverbod uit voor de locatie. Bij mijn bezoek aan de regio in november '04 (slechts enkele maanden na het incident) waren er echter al weer brandende houtskoolovens en tekenen van bewoning waar te nemen. Van het beleid van de bedrijven om plaatselijke boerengemeenschappen zoveel mogelijk te ontzien werd met de actie evenwel niet afgeweken, ten eerste omdat in de bedrijven er juridisch niets mee te maken hebben, ten tweede omdat het ging om een kamp van overlast veroorzakende nieuwkomers die de plaatselijke bevolking ook liever kwijt als rijk is.

Het geval van Helvécia is niet uniek in gebieden waar kleine landbouw bestaat naast eucalyptusplantages. In gemeenschappen zoals São José Felipe en Espora Gato is net zozeer te merken dat de dominante aanwezigheid van Aracruz en Bahia Sul grote gevolgen heeft voor de lokale economie en demografie.

Ontwikkelingen in de werkgelegenheid

Tijdens de in 1991 aangevangen bouw van de fabriek van Bahia Sul in de gemeente Mucurí trok een groot aantal mensen naar Zuid-Bahia om mee te werken aan de bouw van het complex. De gespecialiseerde bouwbedrijven brachten hun eigen personeel mee, dat gevolgd werd door een groot aantal ongeschoolde werkzoekenden. De grote hoeveelheid werklieden die in het gebied neerstreek creëerde zijn eigen dynamiek in de plaatselijke economie; winkels, pensions, restaurants, bordelen, enz. werden geopend om aan een groot aantal nieuwe behoeften te voldoen. De combinatie van interregionale pull-factoren en inkrimping van de landbouw in Zuid-Bahia zorgde ervoor dat de toeloop op de regionale steden oncontroleerbare proporties aannam. Een groot deel van de ongeschoolde nieuwkomers slaagde er niet in om werk te vinden. De steden kregen te kampen met de hoge criminaliteitscijfers die ook nu nog kenmerkend zijn voor de urbane centra (in Teixeira de Freitas vallen jaarlijks gemiddeld rond de 400 doden door geweldsmisdrijven - in Amsterdam gemiddeld 25!). Toen de fabriek voltooid was, viel de aan de bouw gerelateerde werkgelegenheid weg. De gespecialiseerde bouwvakkers trokken weg naar andere projecten, maar voor de inwoners van de streek viel een belangrijke bron van directe en indirecte werkgelegenheid weg. Omdat ze te arm waren om weg te trekken, of omdat elders ook geen perspectief was bleven velen hangen in Zuid-Bahia, dat daardoor sinds jaar en dag kampt met een hoge werkloosheid (Koopmans, 1999).

Een van de belangrijkste argumenten vóór de expansie van de cellulose-industrie in Zuid-Bahia is dat het werkgelegenheid schept. Joop Koopmans van het CDDH in Teixeira de Freitas bestrijdt dit ten stelligste. Hij erkent dat eucalyptusplantages bepaalde vormen van werkgelegenheid creëren. Er is behoefte aan laaggeschoolde arbeidskrachten voor het ruimen en prepareren van grond, het planten van de bomen, onkruid- en mierenverdelging, het oogsten en het transporteren van hout. Ook de produktie van houtskool en honing (van eucalyptusbloesem) zijn aanvullende bronnen van inkomsten voor de lokale bevolking. De bedrijven maken echter een fout als zij beweren dat de cellulose-industrie per saldo meer werkgelegenheid oplevert voor de regio. Ten eerste was de bouw van de fabriek een project van tijdelijke aard, terwijl voor veel werkzaamheden specialistische arbeid werd geïmporteerd uit andere delen van Brazilië. De aanzuigende werking van het project voor mensen van buiten de regio zorgde bovendien al tijdens het project voor een stijging van de werkloosheid. Ten tweede ligt het aantal in de houtindustrie gecreëerde banen ver onder het aantal arbeidsplaatsen dat in de landbouw verloren gaat. Het CDDH heeft hiertoe in 1994 een berekening gemaakt: navraag bij Bahia Sul, Veracel en Aracruz heeft geleerd dat de drie bedrijven tezamen 4.663 permanente arbeidsplaatsen hadden gecreëerd in de bosbouw en nog eens 1.549 in de industriële sfeer. Hun met eucalyptus beplante oppervlakte bedroeg in dezelfde periode 371.156 hectare. Een eenvoudige rekensom leert ons dat de cellulose-industrie gemiddeld één arbeidsplaats per 60 hectare oplevert. Op extensieve veeteeltfazenda's is gemiddeld één permanente arbeidsplaats per 500 tot 1.000 hectare, dus in vergelijking met veeteelt doet de eucalyptus het nog niet eens zo slecht. Zelfvoorzienende landbouw daarentegen levert één arbeidsplaats per gemiddeld 5 hectare op. Als we nagaan dat het areaal landbouwgrond in de afgelopen twintig jaar gedaald is met naar schatting meer dan 200.000 hectare, kan geconcludeerd worden dat de werkverschaffing door bosbouw slechts een fractie is van het aantal mensen dat is gestopt met landbouw. Het CDDH

schat in dat de verhouding tussen verlies van banen en de creatie ervan ligt rond de 2,5 tegen 1 (J. Koopmans, CDDH).

Bosbouw in de Extremo Sul is in hoge mate gemechaniseerd

Een andere issue die aandacht verdient in het kader van werkgelegenheid in de cellulose-industrie is de kwestie van de onderaannemers. Voor SINTREXBEM, de vakbond voor arbeiders in de bosbouwgerelateerde industrie, is het in toenemende mate overhevelen van allerlei praktische zaken rondom het bosbeheer naar onderaannemers een hoofdpijndossier. Voorzitter Laudinho Souza heeft in het verleden belangrijke overwinningen geboekt met zijn vakbond. Mede door zijn interventie hebben Bahia Sul en Aracruz besloten tot een verkorting van de arbeidsduur, de invoering van werknemersverzekeringen en de verhoging van het basisloon tot R\$560 per maand (een bedrag dat aanzienlijk boven het wettelijk minimum van R\$270 ligt). De afgelopen jaren zijn beide bedrijven echter steeds meer taken gaan uitbesteden aan onderaannemers. Grond prepareren, planten, oogsten en andere werkzaamheden worden steeds minder door het bedrijf zelf uitgevoerd. De grote bedrijven trekken zich steeds meer terug in de rol van bankier. Bij onderaannemers zijn de arbeidsomstandigheden doorgaans stukken slechter dan bij de bedrijven zelf. De arbeidstijden zijn er lang, de werknemers moeten zelf voor hun eten zorgen, werken zwart voor salarissen onder het minimumloon en hebben geen werknemersverzekering. Ook zijn er gevallen bekend van dwangarbeid en mishandeling bij bedrijven (L. Souza, SINTREXBEM).

Het bestrijden van deze wantoestanden door Sintrexbem is niet eenvoudig om een aantal redenen. Ten eerste zijn de mensen die onder deze omstandigheden werken meestal geen lid van de vakbond, waardoor precieze informatie maar mondjesmaat binnenkomt. Ten tweede zijn de onderaannemers ongrijpbare figuren die moeilijk aan te pakken zijn; er zijn te weinig controleurs, de controleurs zijn zelf niet altijd bonafide en als controleurs overtredingen vaststellen worden ellenlange procedures in werking gezet. Voor of tijdens de procedures laat de eigenaar het bedrijf failliet gaan, om daarna onder een andere naam verder te gaan alsof er niets gebeurd is. Voor de cellulose-industrie is het aantrekkelijk om met onderaannemers te werken, omdat hiermee een aanzienlijke kostenbesparing gerealiseerd kan worden. Als het fout gaat met een onderaannemer kan een bedrijf als Bahia Sul aanvoeren dat het niet op de hoogte was van de gang van zaken bij de onderaannemer. Bahia Sul is bovendien niet verantwoordelijk voor het doen en laten van bedrijven die niet opereren onder haar rechtspersoon. Hetzelfde geldt voor grootgrondbezitters die op eigen titel eucalyptus planten voor Bahia Sul; de eigenaar is de juridische verantwoordelijke voor het beheer van zijn fazenda, het bedrijf is enkel de koper van zijn producten. Het feit dat de bedrijven op grote schaal werken met onderaannemers, fomentadores en correctores is op zich interessant. Er lijkt zich een patroon af te tekenen in het afschuiven van juridische verantwoordelijkheid door de cellulosebedrijven (L. Souza, SINTREXBEM).

6.3 De politieke dimensie van landconcentratie

Niet-gouvernementele organisaties nemen stelling

De expansie van de eucalyptusplantages in Zuid-Bahia wordt scherp in de gaten gehouden door de NGO's Greenpeace Brazilië, SOS Mata Atlântica, CEPEDS en het CDDH. De laatste twee organisaties zijn gevestigd in het gebied zelf en hebben eucalyptusexpansie als belangrijkste focus, SOS Mata Atlântica is een landelijke organisatie die voor de bescherming van het Atlantisch regenwoud strijdt. Samen vormen deze vier organisaties de kern van de *grupo crítico*, een verzameling NGO's die sceptisch staan tegenover de monocultuur van eucalyptus in Zuid-Bahia en Espírito Santo. Behalve de vier bovengenoemde organisaties zijn er nog andere organisaties actief die indirect te maken hebben met de eucalyptusexpansie, maar voor welke het deelnemen aan juridische procedures en het opzoeken van de media een brug te ver is. Ik doel dan met name op de STR's, wiens voornaamste doel het verbeteren van de positie van kleine producenten op het platteland is. Ze krijgen hierbij regelmatig te maken met nadelige effecten die de uitbreiding van eucalyptus veroorzaakt voor kleine boeren, maar kunnen als kleine organisaties weinig inbrengen tegen de machtige bosbouwbedrijven. De meest beproefde manier is de dialoog met de politiek, de ambtenarij en de bedrijven om zo het maximaal haalbare te realiseren voor de leden. Hiertoe worden gelegenheidscoalities aangegaan met politici, overheidsinstellingen zoals de EBDA of zelfs de bosbouwbedrijven. Men richt zich vooral op zaken die het leven van de rurale bevolking draaglijker maken, zoals verbetering van de rurale gezondheidszorg, scholing,

de aanleg van elektriciteit, infrastructuur en openbaar vervoer. Het ondernemen van directe actie tegen de bedrijven is niet de regel omdat confrontatie, zeker in gemeenten waar bondgenoten van de industriële bosbouw aan de macht zijn voor een vakbond contraproductief kan werken. Steun voor extra voorzieningen voor de plattelandsbevolking zou dan wel eens snel op kunnen drogen. Actie is echter wel geoorloofd als leden van de vakbond zwaar in de problemen komen en er van de autoriteiten geen enkele reactie uitgaat (Josynei Conceição, STR Teixeira de Freitas).

Een NGO die wel nadrukkelijk de confrontatie zoekt is MST. De MST is radicaal tegen de uitbreiding van de bosbouwbedrijven, omdat hun expansie een uitbreiding van het grootgrondbezit betekent. Door hun enorme grondgebruik belemmeren de bedrijven in sterke mate de totstandkoming van duurzame landbouw en een rechtvaardige landverdeling. Het uitgangspunt van MST is dat met eucalyptus beplante grond niet productief is en daarom bezet mag worden (Ademar Bogo, MST regiochef). In mei 2004 bezetten landloze boeren een fazenda van Aracruz bij Pixixica, op 30 km van Teixeira de Freitas. Op deze manier wilden ze protesteren tegen het feit dat Aracruz grote winsten maakt over de rug van kleine boeren. Nadat de politie was gearriveerd verlieten de bezetters de fazenda zonder zich te verzetten, maar zetten aan de rand ervan een kampement op om een bezoek van INCRA af te wachten. Het verzoek om agrarische hervorming kon niet gehonoreerd worden, omdat eucalyptusplantages voor de wet productief grondgebruik is. De landeigendomsrechten zijn daarom onaantastbaar (A Tarde regionaal, 9-5-2004).

MST kampement aan de BR-101, met in de berm de rode MST-vlag

De zwakte van MST is dat landbezettingen in het eucalyptusgebied zinloos zijn. Kampementen van landloze boeren liggen doorgaans net buiten de grenzen van de fazenda's, bij voorkeur langs doorgaande wegen (de grond naast doorgaande wegen is openbaar, plus het is een publieke statement om in het zicht van alle weggebruikers te gaan staan). Als ze op privégrond gaan staan kan de eigenaar de bezetters goedschiks of kwaadschiks laten verwijderen, iets waar niemand mee gediend is. Opvallend is dat MST in het gebied rond Itamarajú, waar (nog) geen eucalyptus is, meer succes heeft en daar enkele assentamento's heeft weten te realiseren op voormalige cacaufazenda's. Verder bleek bij wat rondvragen op een kampement aan de BR-101 tussen Itabatã en Teixeira dat een groot deel van de bewoners helemaal niet uit de Extremo Sul kwam. Ze hadden gehoord dat er in Zuid-Bahia landbezettingen waren en dus misschien land te verkrijgen was. De voorman verklaarde dat een groot deel van de bewoners bestaat uit opportunisten uit andere delen van Brazilië, iets dat voor alle kampementen in de regio geldt.

Redistributieve landhervorming en de expansie van eucalyptusplantages zijn twee processen die lijnrecht tegenover elkaar staan. De geringe effectiviteit van landbezettingen in de Extremo Sul kan worden geïnterpreteerd als een teken dat de strategie van MST in de Extremo Sul faalt. De cellulose-industrie daarentegen geniet bescherming tot op het hoogste niveau, zoals blijkt uit uitspraken van president Lula bij een werkbezoek aan Bahia begin 2004. Hij roemde de milieuvriendelijkheid van de houtpulpindustrie en wees op de belangrijke maatschappelijke functie van de bedrijven als motors van de economie van zuidelijk Bahia (CEPEDES, Eunápolis).

Een ander probleem waar MST in de Extremo Sul mee kampt is de beperkte levensvatbaarheid van assentamento's. De landloze boeren die grond toegewezen krijgen brengen geen kapitaal binnen om een modern landbouwbedrijf op te zetten. Het lenen van kapitaal is voor boeren met een kleine kavel en geen eigen vermogen vrijwel onmogelijk. Geen enkele bank heeft er financieel belang bij om kapitaal uit te lenen aan voormalige landlozen die geen enkele ervaring hebben met moderne landbouw (Banco do Brasil, TdF). Een gevolg van het ontbreken van ingebracht privékapitaal is dat assentamento's te veel gaan leunen op overheidsfinanciering. Die financiering is echter van korte duur en ontbreekt vaak volledig (paragraaf 6.1).

Om comfortabel te kunnen leven van bijvoorbeeld melkveeteelt heeft één gezin minimaal 50 stuks melkvee nodig. De meeste landlozen hebben amper geld voor één koe. De boeren in de assentamento hebben geen keus dan te gaan werken zonder enige vorm van mechanisatie. Door hun lage produktiviteit is hun positie op de markt voor agrarische produkten zwak. Het resultaat van dit gebrek aan perspectief is dat veel aanvankelijke bewoners van een assentamento na enkele jaren al weer vertrokken zijn. Het komt ook voor dat eigenaars van grond in een assentamento fomentadores geworden zijn van Aracruz of Bahia Sul. Zij hebben hun kavel beplant met eucalyptus en zijn in de stad gaan wonen, waar meer te verdienen valt dan op het land. Pogingen van MST om coöperaties op te zetten in assentamento's zijn vanwege de grote mate van individualisme en de sterke gerichtheid op het korte termijn gewin van de kleine boeren lopen doorgaans op niets uit. Uitzonderingen daargelaten is de gemiddelde assentamento noch een sociale, noch een economische eenheid (Frei Paulo, TdF).

Om het verzet tegen de uitbreiding van de monocultuur van eucalyptus beter te kunnen organiseren hebben enkele ngo's, waaronder het CDDH, CEPEDES en SOS Mata Atlântica een overlegorgaan opgericht, genaamd Rede Alerta contra o Deserto Verde (Waakzaamheid tegen de Groene Woestijn). Het Rede Alerta opereert vanuit een basisvisie die bestaat uit de volgende uitgangspunten:

- Het enorme grondgebruik van de bosbouwbedrijven verergert de crisis van de kleine landbouw en veroorzaakt meer werkloosheid dan dat het banen oplevert.
- De steden in de Extremo Sul kunnen de toeloop van voormalige boeren en gelukszoekers van elders niet aan.
- Het feit dat alle regionale investeringen naar de cellulose-industrie gaan belemmert de diversificatie van de regionale economie in ernstige mate. Een economie die op een monocultuur leunt is kwetsbaar als om welke reden dan ook de marktprijzen van dat produkt kelderen of als er bijvoorbeeld een ziekte in het gewas komt. De geldschieters trekken zich dan terug in hun wolkenkrabbers en laten het gebied en haar bewoners achter met de ravage.
- Door gunstige fiscale regelingen voor de bedrijven loopt de staat jaarlijks tientallen miljoenen dollars aan belastinggeld mis. Rijke multinationale bedrijven gaan zo aan de haal met geld van de gemeenschap.
- Een monocultuur van eucalyptus is schadelijk voor het milieu. De biodiversiteit neemt erdoor af. Eucalyptus gebruikt veel water, waardoor het grondwaterpeil daalt en de productie van boeren in de nabijheid negatief beïnvloed wordt. De grond raakt uitgeput door opeenvolgende kapcycli, terwijl landbouwgif uitbundig gebruikt wordt (eucalyptus is immers geen voedingsgewas). De industriële complexen van Bahia Sul en Veracel veroorzaken bovendien op lokale schaal sterke luchtverontreiniging en lozen verontreinigd spoelwater in de rivieren.

Uit de bovenstaande punten kan geconcludeerd worden dat het Rede Alerta in de houtpulpindustrie een monocultuur ziet die geen duurzaam perspectief biedt en die op de lange termijn schadelijk zal zijn voor de sociaal-economische ontwikkeling en het natuurlijk milieu van de Extremo Sul.

Manipulatie van het RIMA door Veracruz

De goedkeuring van grote industriële projecten vereist het doorlopen van een RIMA procedure, waarin de effecten van het project op mens en milieu geëvalueerd worden (paragraaf 4.3). Verplicht onderdeel van het RIMA proces is de audiência pública, een openbare bijeenkomst waar maatschappelijke groeperingen en andere belanghebbenden hun zegje mogen doen. Na de bijeenkomst beslissen de leden van het CEPRAM over het project. In januari 1995 vond er een audiência plaats naar aanleiding van het indienen van het EIA-RIMA rapport door Jaakko Pöyry Engenharia Ltda., het bedrijf dat door Veracruz was ingehuurd voor het maken van de RIMA rapportage voor het project Veracruz. Als belangrijkste vertegenwoordigers van de kritische groep waren Joop Koopmans van het CDDH en José Tosato van het CEPEDES aanwezig op de audiência, met als doel de negatieve effecten van het project aan de kaak te stellen.

Een groot gedeelte van de dag werd ingenomen door de presentatie van het RIMA door wetenschappers van Jaakko Pöyry. Daarna ging veel tijd verloren doordat een aantal vertegenwoordigers van verschillende maatschappelijke organisaties, die door Veracruz waren afgevaardigd, modelvragen begonnen te stellen zoals: "Hoeveel banen gaat het project opleveren?". Door dit tijdverlies werd de ruimte voor een open debat erg beperkt. Tegen het einde van de eerste dag had zich een menigte verzameld bij het gebouw die de vertegenwoordigers van de kritische groep uitjoelde en hen ervan beschuldigde dat ze het scheppen van banen en de economische ontwikkeling van de Extremo Sul wilden belemmeren. Later bleek dat de bussen die deze mensen naar de locatie vervoerd hadden betaald waren door Veracruz, iets dat op zich al veelzeggend is. Op de tweede dag van de audiência, ditmaal gehouden in Santa Cruz Cabrália, slaagde de kritische groep er in om ruimte af te dwingen voor een debat, en konden ze uiteenzetten waarom zij eucalyptus niet zien als een duurzaam economisch alternatief voor de regio. Omdat tijdens het debat geen overeenstemming werd bereikt nodigden vertegenwoordigers van de 'cellulose groep' (de staat via het CRA, Veracruz en Jaakko Pöyry) de leden van de kritische groep uit voor een bijeenkomst. Tijdens die bijeenkomst werd geprobeerd om de leden van de kritische groep alsnog op dezelfde lijn te krijgen. Toen de NGO's hun poot stijf hielden schortte de cellulose groep de dialoog met de kritische groep op. De NGO's van de kritische groep zijn sindsdien geen gesprekspartners meer in het cellulosevraagstuk (Koopmans, 1999).

De maanden tussen de openbare inspraakdagen en het moment van de beslissing door de leden van het CEPRAM werden door de cellulose groep gebruikt om de door de kritische groep aangeduide lacunes te dichten met aanvullende studies. De kritische groep vergeleek dit met een student die gezakt is voor zijn tentamen, maar na het tentamen de foute antwoorden onder toezicht van de docent mag corrigeren en het geheel opnieuw inleveren. Verder werd gewezen op de banden die Jaakko Pöyry had met de cellulose-industrie. Het bedrijf was zelf actief in de ontwikkeling van bleekprocedés met chloorderivaten. Het EIA-RIMA onderzoek was bovendien betaald door Veracruz. Jaakko Pöyry had dus belang bij een rapport dat gunstig uitviel voor de klant. Een zelfde soort belangenverstrengeling was te zien bij de studie naar de sociale gevolgen van het project, die werd uitgevoerd door een onderzoeksafdeling van het CRA. Deze afdeling werd gefinancierd door een aan Norberto Odebrecht (een van de grote geldschietters van het project) gelieerde liefdadigheidsinstelling. Onder zulke omstandigheden kan onmogelijk verwacht worden dat het RIMA onpartijdig is (Koopmans, 1999).

De uiteindelijke beslissing moest genomen worden door afgevaardigden van de 15 organisaties die in het CEPRAM vertegenwoordigd zijn. Vijf daarvan zijn er van de overheid, vijf van het maatschappelijk middenveld en vijf voor milieuorganisaties. Omdat de staat nauw betrokken is bij het project waren de vijf stemmen van de staat bij voorbaat op hand van het project. Van de civiele organisaties was er één die op hand van de kritische groep was, de vijf milieugroeperingen hadden verklaard dat ook te zijn. Bij zes tegenstemmen zou het project alsnog een vergunning krijgen, omdat per meerderheid beslist wordt. Toch zou het voor Veracruz niet fraai zijn als alle milieugroeperingen tegen stemden, omdat het bedrijf dan niet zeker was van internationale certificaten voor milieuvriendelijk ondernemerschap die de verkoopwaarde van het produkt aanzienlijk vergroten. Op de dag dat er gestemd zou worden

wilden de vertegenwoordigers van de kritische groep nog eenmaal een bijeenkomst houden met alle milieugroeperingen om de strategie te bepalen. Slechts één ging er in op de uitnodiging, de anderen lieten zonder opgaaf van redenen verstek gaan. Laatstgenoemden stemden kort daarna vóór het project, dat met een meerderheid van 13 tegen 2 stemmen aangenomen werd. Tosato van het CEPEDES en Koopmans vermoeden dat er omkoping in het spel is geweest en hekelen de ondemocratische gang van zaken rond het RIMA, waar uiteindelijk het recht van de sterkste gold.

De lobbymachine van de cellulose-industrie

In het bovenstaande is duidelijk geworden hoe de milieuvergunning voor Veracruz in 1994-'95 door het CEPRAM heen geloodst is. De geldschietters van het project, zijnde Aracruz Celulose, Stora Enso en de industrieel Odebrecht, waren er door een strakke lobby in geslaagd om naast het CRA en de staatsinstellingen in het CEPRAM de meeste ngo's binnenboord te trekken. Een vergelijkbaar geval deed zich voor in de buurstaat Espírito Santo, dat de thuisbasis is van de cellulosegigant Aracruz. In een poging de wildgroei van eucalyptusplantages in het midden en noorden van de staat aan banden te leggen nam het staatsparlement medio 2001 een wet aan die voorschreef dat er voor de hele staat een ecologisch bestemmingsplan moest komen. Daarin werd beschreven waar er wel en waar er geen eucalyptus geplant mocht worden. De uitbreiding van eucalyptusplantages zou niet toegestaan zijn voordat het plan op tafel lag. Toen het wetsontwerp doorgestuurd werd naar de gouverneur sprak die echter een veto, waardoor het plan in de prullenmand verdween. De initiatiefnemers zetten daarop de tijdrovende procedure in om het veto op te heffen. Aracruz plantte ondertussen gewoon door. De gouverneur had door zijn optreden als bedrijfsambassadeur tijd gewonnen voor Aracruz. Later kwam het wel tot een ecologisch bestemmingsplan voor Espírito Santo, maar veel problemen leverde dit voor Aracruz niet op. Bestaande plantages hoefden niet weg, het plan was vaag genoeg om voldoende manoeuvreerruimte te laten binnen de staat. Uitwijkmogelijkheden in het zuiden van Bahia en het oosten van Minas Gerais waren er bovendien te over (Carrere et al., 2003).

Sommige gemeenten in de Extremo Sul maken gebruik van quota om de hoeveelheid eucalyptus op hun grondgebied te beperken. Twee jaar geleden wilde de gemeenteraad van Nova Viçosa, waar Bahia Sul veel plantages heeft, een eucalyptusplafond invoeren van 25% van het gemeentelijk grondgebied. Dit was te danken aan de inspanningen van de kritische groep en aan media-aandacht die het handelen van Bahia Sul aan de kaak stelde. Er leek zich een meerderheid vóór een quotum af te tekenen in de gemeenteraad, maar bij de stemming zelf bleken vijf gemeenteraadsleden die eerst voor waren geweest toch tegen gestemd te hebben. Hierdoor haalde de quotumverordening het niet. De raadsleden in kwestie (die een week na de stemming allemaal in een nieuwe auto rondreden) verklaarden dat ze na rijp beraad tot de conclusie waren gekomen dat uitbreiding van de eucalyptusplantages de regionale economie een impuls zou kunnen geven (E. Amorim, kadaster Mucurí).

Kenmerkend voor de bovenstaande gevallen is dat de bosbouwbedrijven steeds lobbyen en invloed uitoefenen op politieke besluitvorming, maar daarbij zelf op de achtergrond blijven. Dit is echter niet het geval in verkiezingstijd. De bedrijven steunen

dan openlijk kandidaten met campagnegeld. In de verkiezingen van 2003 voor het Bahiaanse parlement, de senaat en het gouverneurschap stortten Aracruz, Bahia Sul en Veracel (het voormalige Veracruz) voor R\$2,7 miljoen in de verkiezingskassen van 37 kandidaten. Kandidaat voor het gouverneurschap Paulo Souto ontving R\$913.000. In de campagnekas van voormalig gouverneur en kandidaat-senator César Borges werd R\$110.000 gestort. Het restant werd verdeeld over 35 overige kandidaten. Borges en Souto werden gekozen, en met hen 25 van de andere kandidaten die ook door de cellulosebedrijven werden gesteund. Met Paulo Souto en 26 andere ingewijden hebben de industrieën hun machtsbasis in Salvador verder uitgebreid, waardoor vanuit regeringskringen weinig meer dan onvoorwaardelijke steun voor de cellulosebedrijven te verwachten valt (A Tarde, 6-8-2003). Dat dit op kleinere schaal ook voorkomt bleek in oktober 2004, toen er in Bahia gemeentelijke verkiezingen werden gehouden. De door Bahia Sul en Aracruz gesteunde kandidaat voor het burgemeesterschap van Prado was een bondgenoot van de cellulosebedrijven. Met behulp van de financiële steun van de bedrijven boekte deze kandidaat een verkiezingsoverwinning. Een van zijn eerste maatregelen als burgemeester was het afschaffen van het quotum van 20% voor eucalyptus dat in de gemeente Prado bestond (A Tarde, 5-11-2004).

Tijdens een bezoek aan de in Caravelas gevestigde NGO Baleia Jubarte viel mij op dat het logo van de cellulosegigant Aracruz prominent op promotiemateriaal van die NGO stond. Baleia Jubarte is gericht op onderzoek naar de bescherming van walvissen in het mariene nationaal park Arquipélago dos Obrolhos, een eilandengroep voor de kust van Caravelas. Navraag bij Eduardo Camargo, de secretaris van Baleia Jubarte, leerde dat Petrobras (een groot Braziliaans olieconsortium) de beschermheer van de NGO is, maar dat Aracruz sinds 2003 ook een belangrijke sponsor is. In de haven van Caravelas is in dat jaar een grote terminal van Aracruz geopend, die gebouwd is om hout uit Zuid-Bahia in te schepen voor de reis naar de fabriek in Espírito Santo. Omdat het openen van een scheepvaartroute door het natuurgebied schadelijk zou kunnen zijn voor de walvispopulatie moest het bedrijf een vergunning aanvragen bij de IBAMA (een RIMA procedure was vanwege de beperkte schaal van het bouwproject niet nodig). De IBAMA gaf de vergunning af, maar stelde als voorwaarde dat Aracruz ter compensatie minimaal vier jaar lang Baleia Jubarte financieel moest ondersteunen. Het zou immers kunnen dat de schepen van Aracruz (twee per etmaal, elk geladen met 100 vrachtwagens hout) in het troebele kustwater over walvissen heen varen en ze zodoende doden of verwonden. Ook wordt de rust in het natuurgebied verstoord als zeeschepen er regelmatig doorheen varen. Voor Aracruz is het probleem goed opgelost: het bedrijf heeft zijn terminal én mag zijn naam verbinden aan een NGO die walvissen beschermt. Bovendien zijn giften aan liefdadigheidsorganisaties aftrekbaar van de belasting, dus feitelijk is het de Braziliaanse fiscus die voor deze gratis reclame betaalt. De koehandel tussen IBAMA en Aracruz is typerend voor de manier waarop kapitaalkrachtige grootgrondbezitters in Bahia hun gelijk kunnen kopen (E. Camargo, Baleia Jubarte).

CONCLUSIE

Het onderwerp van deze studie is landconcentratie in de staat Bahia. Landconcentratie vormt slechts een onderdeel van een breder proces van concentratie van produktiemiddelen, maar omdat land het voornaamste produktiemiddel is in rurale gebieden is dit de focus van het onderzoek. De toenemende concentratie van produktiemiddelen is de belangrijkste oorzaak van de groeiende sociaal-economische kloof tussen grootgrondbezitters en kleine boeren. Geen van de deelnemers van het debat over agrarische hervorming, waarvan in hoofdstuk 2 een overzicht gegeven wordt, ontkent dat er grote ongelijkheid in het landbezit bestaat. De discussie spitst zich toe op de vraag hoe er met de bestaande ongelijkheid omgegaan moet worden. Na de ontkrachting van het dualistische paradigma zijn er twee belangrijke stromingen overgebleven in het denken over agrarische hervorming:

- De neoliberale stroming, bestaande uit voorstanders van een marktgeoriënteerde agrarische hervorming.
- De 'redistributionele' stroming, bestaande uit voorstanders van een sterke mate van staatsinterventie bij de bewerkstelling van agrarische hervorming.

Beide stromingen achten het wenselijk dat zoveel mogelijk mensen op een waardige manier in hun onderhoud kunnen voorzien met landbouw en veeteelt, zonder dat de sector inboet aan produktiviteit en slagvaardigheid. Over de middelen waarmee deze doelstelling bereikt moet worden bestaat echter onenigheid. Met name de vraag of produktiviteit en concurrentiekracht zwaarder moeten wegen dan sociale rechtvaardigheid wordt door aanhangers van de twee stromingen anders geïnterpreteerd.

Neoliberalen willen de rurale ongelijkheid bestijden met 1) de afgifte van landeigendomsrechten 2) marktgeoriënteerde landhervorming en 3) het invoeren van sociale rechten voor landarbeiders. De eerste twee maatregelen zijn gericht op het neerhalen van muren die de economische participatie van kleine boeren belemmeren. Als een landeigenaar rechtszekerheid krijgt kan latent ondernemerschap tot bloei komen. Een open, formele grondmarkt kan dan, in combinatie met op maat gesneden kredieten voor kleine boeren, leiden tot een ongeforceerde verdeling van het land. Regelgeving in het kader van de derde maatregel moet er voor zorgen dat ook degenen die zelf geen land bezitten in staat zijn om op het platteland een waardig bestaan te leiden.

De Soto (2000) maakt echter een belangrijke kanttekening. Hij betoogt dat de afgifte van landeigendomsrechten alleen zin heeft als alle landeigenaars (dus niet alleen grootgrondbezitters) bereikt worden. Het project moet op decentraal niveau uitgevoerd worden, zodat de mogelijkheid tot inspraak van de eigenaars in kwestie en andere belanghebbenden open blijft. Om een gelijke behandeling van alle landeigenaars te waarborgen dienen onafhankelijke overheidsinstellingen het proces te controleren en waar nodig bij te sturen. De formalisering van eigendomsrechten moet bovendien niet enkel het landeigendom betreffen, maar heel de samenleving. De kracht van de geïndustrialiseerde landen is volgens De Soto de inclusiviteit van eigendomsrechten;

ongeacht of mensen veel of weinig bezitten, het eigendomsrecht en de daarmee samenhangende kapitalistische kaders en spelregels zijn voor iedereen gelijk (De Soto, 2000).

In de visie op landhervorming bestaat er een aanzienlijk verschil van inzicht tussen de neoliberalen en de redistributionalisten. Laatsten zijn van mening dat de overheid niet enkel randvoorwaarden moet creëren, maar een actieve rol moet spelen bij het wegnemen van de verschillen in landbezit. Geliberaliseerde grondmarkten werken landconcentratie juist in de hand, omdat stedelijk kapitaal er vrij spel heeft. MST, de NGO die als locomotief voor het redistributieve kamp fungeert, pleit daarom voor een herziening van het huidige prestatiegerichte economische klimaat. Solidariteit, duurzaamheid en kwaliteit van leven zijn van groter belang dan produktiviteit.

Hoofdstuk 3 toont aan dat toegang tot landeigendomsrechten in Brazilië historisch gezien in hoge mate exclusief is. In de koloniale tijd hadden alleen Portugese staatsburgers toegang tot het landeigendomsstelsel en waren indianen, negers en halfbloeden structureel buitengesloten. Binnen de groep Portugese kolonisten waren het bovendien enkel de relatief kapitaalkrachtigen die erin konden slagen om zich grote stukken land toe te eigenen en die daarna te laten legaliseren. Minder fortuinlijke kolonisten waren genoodzaakt om zich illegaal (informeel) te vestigen aan de randen van het gekoloniseerde gebied. De Lei da Terra van 1850 had tot doel alle landclaims in het gekoloniseerde gebied te legaliseren. Als landclaimers voor de bevoegde instanties hard konden maken dat zij het geclaimde land daadwerkelijk bezaten, werden volledige eigendomsrechten toegekend. Grootgrondbezitters, die over kapitaal en politieke invloed beschikten, bleken echter beter in staat hun claims hard te maken dan kleine boeren. De Lei da Terra bood met name voordelen voor de gevestigde grootgrondbezitters. In paragraaf 3.3 wordt duidelijk hoe beleid van de nationale overheid om de uitbouw van de agro-industrie te stimuleren verdere consolidatie ervan in de hand heeft gewerkt. Tot slot wordt in paragraaf 3.5 de achtergrond beschreven van de hedendaagse *luta da terra*, die voortkomt uit onvrede van kleine boeren met de geconcentreerde landeigendomsstructuur.

In hoofdstuk 4 wordt aan de hand van drie casussen beschreven hoe grootgrondbezit zich in de afgelopen decennia in Bahia heeft ontwikkeld. Deze casussen zijn geselecteerd omdat zij op duidelijke wijze tonen hoe het beleid van conservatieve modernisering, dat na 1964 gevoerd werd, in de Bahiaanse praktijk gestalte kreeg. De casussen hebben met elkaar in gemeen dat ze in sterke mate van bovenaf (vanuit de economische en politieke centra) georganiseerd, gedirigeerd en gefinancierd werden.

De eerste casus is de kolonisatie van de Bahiaanse *cerrado*. Het doel van dit kolonisatieproces was de oprichting van een regionale agrarische industrie die op grote schaal soja moest gaan verbouwen en verwerken voor de nationale en internationale markt. De betrokkenheid van Japanse ambtenaren en bedrijven via PRODECER (paragraaf 4.1) bij dit kolonisatieproces is een sterk bewijs van de sterkte gerichtheid van de federale overheid op een agrarisch exportmodel, in een tijd dat veel Latijns-Amerikaanse landen juist inzetten op het import-substitutiemodel. Door de kolonisatie van de *cerrado* kwamen er in dat gebied veel nieuwe grootgrondbezitters bij en profiteerden de gevestigde grootgrondbezitters van een sterke stijging van de waarde van hun land. De in het gebied woonachtige *posseiros* waren de grote buitenstaanders bij

dit kolonisatieproces. Zij konden door hun gebrekkige eigendomsdocumentatie en kapitaalarme uitgangspositie niet profiteren van de subsidies en werden daardoor met regelmaat slachtoffer van landroof door correctores, grootgrondbezitters, projectontwikkelaars en kolonist-fazendeiro's.

In de tweede casus behandel ik de totstandkoming van grote irrigatieprojecten in het stroomgebied van de São Franciscorivier. De periode waarin deze projecten van de grond begonnen te komen was ruwweg dezelfde als de ontginning van de cerrado, en de achterliggende gedachte was vergelijkbaar. De irrigatiekernen moesten dé tuinbouwcentra van het noordoosten worden en op grote schaal groente en fruit gaan produceren voor de wereldmarkt. Verdeling van de irrigatiegrond onder kleine boeren was weliswaar een mooi ideaal, maar gezien de grote investeringen die nodig waren om de projecten financieel haalbaar te maken moest de overheid in zee gaan met grote agro-industriële bedrijven van binnen en buiten Brazilië. Grote irrigatieprojecten zoals de as Juazeiro-Petrolina (met een stuwmeer zo groot als de helft van Nederland) werden een succes in termen van gerealiseerde productie, maar kenden wel een sterke concentratie van land bij de grote producenten. Kleine boeren die concessies hadden gekregen voor irrigatiegrond hadden vaak te weinig geld om te investeren in hun bedrijven, waardoor zij in sterke mate afhankelijk werden van de grotere bedrijven. De reden dat er toch concessies uitgegeven zijn aan kleine boeren is naar mijn idee dan ook meer politiek dan sociaal gemotiveerd geweest.

De derde casus, behandeld in paragraaf 4.3, is een typisch voorbeeld van conservatieve modernisering. In het zuiden van Bahia wordt sinds de jaren '70 onder bescherming van de federale en de staatsoverheid flink geïnvesteerd in de papierindustrie. Om de industrie te voorzien van grondstoffen werd in het gebied een grootschalige bosbouwsector opgezet. Ook hier vormt zich het beeld dat gevestigde grootgrondbezitters daarvan hebben kunnen profiteren door hun land te verkopen of te verhuren aan de bosbouwbedrijven, terwijl posseiros op grote schaal hun land kwijtraakten met weinig of geen compensatie daarvoor. Via tussenpersonen die misleiding, fraude, bedreiging en oplichting niet schuwden zijn in de jaren '70 en begin jaren '80 veel mensen hun land kwijtgeraakt aan de bosbouwbedrijven.

Na analyse van de totstandkoming van grootgrondbezit op drie plaatsen in Bahia heb ik me in hoofdstuk 5 gericht op de vraag welke dynamiek er op dit moment waarneembaar is op de Bahiaanse landmarkt. Hiertoe zijn dezelfde drie casussen als in hoofdstuk 4 onderzocht op verschuivingen in landeigendom. Op de cerrado, waar zich twintig jaar geleden een naar Bahiaanse begrippen zeer sterke concentratiedynamiek vertoonde, is het stof goeddeels neergedaald en verlopen de meeste transacties via de formele grondmarkt. Deze evolutie is duidelijk zichtbaar in de manier waarop de twee opeenvolgende grondaankopen van een door mij geïnterviewde fazendeiro uit West-Bahia tot stand zijn gekomen (paragraaf 4.1). Het gebied heeft zich ontwikkeld tot een moderne agrarische produktiekern die qua productietechnieken meer in gemeen heeft met het Amerikaanse Midwestern dan met overige rurale gebieden in Noordoost-Brazilië.

In tegenstelling tot de cerrado heeft de Sertão in de afgelopen decennia een deconcentratie van het landbezit doorgemaakt (paragraaf 5.2). Door ecologische problemen en ontsluiting van de voorheen sterk geïsoleerde Sertão konden de fazenda's van dat gebied niet meer concurreren met fazenda's in gebieden met betere voorwaarden

voor landbouw. Het land verloor zijn waarde en werd daarom verkocht of verlaten door grootgrondbezitters. Een uitzondering vormen de relatief kleinschalige irrigatieprojecten in de Sertão, waar een zekere mate van landconcentratie waarneembaar is. Deze concentratie kan verklaard worden vanuit het feit dat de bedrijven in kleinere irrigatiekernen werken volgens dezelfde kapitalistische principes als grote bedrijven in grote irrigatiegebieden; de land- en kapitaalaccumulatie is weliswaar kleiner van schaal, maar gelijk in vorm.

Het zuiden van Bahia heeft een dynamische grondmarkt. Door de hoge grondprijzen, die het gevolg zijn van de vraag die uitgaat van de bosbouwbedrijven, is het voor investeerders (grootgrondbezitters) lucratief om te speculeren met grond. De manier waarop dit gebeurt wordt beschreven in paragraaf 5.1. De wetteloosheid waarmee het kolonisatieproces gepaard ging heeft in de loop van de jaren '80 en '90 plaats gemaakt voor een georganiseerd bestuur. De bosbouwbedrijven waren hierdoor genoodzaakt om hun strategieën om land te verwerven bij te stellen, maar zijn allerminst gestopt met het verwerven van land. Er is op dit moment praktisch geen *terra devoluta* meer in de Extremo Sul; de overgebleven stukjes regenwoud zijn nu beschermde natuureservaten en landbezit van kleine boeren wordt doorgaans gerespecteerd. Voor het verkrijgen van grote eenheden land moeten de bedrijven in onderhandeling treden met grootgrondbezitters. Als een landeigenaar niet wil verkopen behoort *fomento florestal* (paragraaf 5.1) tot de mogelijkheden.

Voor het verkrijgen van kleinere eenheden land doen bosbouwbedrijven nog steeds met regelmaat een beroep op tussenpersonen die grond opkopen van kleine boeren en doorverkopen aan de bedrijven. De manier van werken van deze landspeculanten was tot in de jaren '80 actief en soms ronduit agressief te noemen. Tegenwoordig is hun rol meer een afwachtende. Welhaast alle regionale ontwikkelings-subsidies worden door de overheden ingezet op de uitbouw van de cellulose-industrie, terwijl de kleine landbouw onder het mom van liberalisering aan haar lot wordt overgelaten. Het gebrek aan perspectief in de kleine landbouw doet het werk voor de speculanten.

In hoofdstuk 6 gaat de aandacht vervolgens uit naar de maatschappelijke gevolgen van de concentratie van het landbezit in Bahia. Ook het spanningsveld tussen de krachten achter landconcentratie en maatschappelijke organisaties komt in dit hoofdstuk aan bod. In het geval van West-Bahia kan geconcludeerd worden dat de ontginning van de cerrado ten grondslag heeft gelegen aan een vergaande concentratie van het landbezit in de handen van individuele fazendeiro's en de agro-industrie. Door de inlijving van het gebied bij de nationale agrarische economie zijn er naast grote aantallen gelukszoekers van buiten ook veel vroegere posseiros uit het gebied zelf op drift geraakt. De provinciale steden kregen hierdoor te maken met een wildgroei aan sloppenwijken en stijgende criminaliteitscijfers. In het zuiden van Bahia tekende zich eenzelfde problematiek af gedurende de vestiging van de bosbouwindustrie in het gebied, alleen was de schaal hier nog een slag groter. Dit komt omdat er sinds de jaren '40 een grootschalige instroom van kleine boeren op gang was gekomen, waardoor bij de komst van de eucalyptus in de jaren '70 veel posseiros verspreid over heel het gebied werkten en woonden. Een groot deel van de kleine boeren die hun land verloren aan de bosbouwers trok naar de regionale centra. Deze interne migratie binnen de regio kreeg een extra dimensie, toen

vaklieden en andere werkzoekenden van buiten de regio zich begonnen te vestigen in de Extremo Sul. Zij kwamen naar het gebied omdat de bouw van de fabriek van Bahia Sul bij Itabatã vanaf 1991 een groot project was, waarbij veel arbeidskracht nodig was. Op dit moment bouwt Veracel een fabriek bij Belmonte, dus er gaan nog steeds pullfactoren uit van de Extremo Sul.

Omdat de bouwprojecten en de aanleg en het onderhoud van eucalyptusplantages minder werk opleveren dan er werkzoekenden bijkomen is de werkloosheid sinds de komst van de cellulose-industrie explosief gestegen. Enkele NGO's vormden in de jaren '90 een samenwerkingsverband, de zgn. 'kritische groep', om een tegengeluid te laten horen tegen de uitbreidingsdrift van de cellulose-industrie en de naar hun mening schadelijke gevolgen daarvan voor de plaatselijke economie en het milieu (paragraaf 6.3). Op het terrein van de bewustmaking van het publiek kan gezegd worden dat de 'kritische groep' tamelijk succesvol is in haar strategie om door propaganda van de bedrijven heen te prikken en publiciteit te zoeken. Mede dankzij hun inspanningen is de publieke opinie in de Extremo Sul allerminst onverdeeld positief over de cellulose-industrie en bijbehorende eucalyptusplantages. Het idee dat hun woongebied een speelbal is van het internationaal kapitaal leeft, naar ik zelf heb ervaren, vrij sterk onder de mensen in de Extremo Sul da Bahia. In hun pogingen daadwerkelijk iets aan de situatie te doen zijn de NGO's echter niet veel opgeschoten. Het probleem waar ze steeds mee geconfronteerd worden is dat de bedrijven:

- 1) zich strikt aan de wet houden, zodat hun juridisch niets te verwijten valt;
- 2) steun krijgen van de federale overheid (in de persoon van president Lula da Silva, die de cellulosebedrijven motors van de Bahiaanse economie noemde) en de gouverneur van Bahia (Paulo Souto, wiens campagne medegefinancierd werd door de cellulosebedrijven);
- 3) het geld en de invloed hebben om zich ook op lokaal niveau te verzekeren van politieke en maatschappelijke steun.

De combinatie de bovenstaande factoren vormt een muur, waar de NGO's die zich verzetten tegen de uitbreiding van eucalyptusplantages, moeilijk omheen kunnen. Een concrete situatie waar beide kampen botsten, nl. de gebeurtenissen rond het RIMA van Veracruz, is in paragraaf 6.3 uitgebreid beschreven.

In mijn onderzoek heb ik gezien dat Bahia een grote verscheidenheid in vormen van grootgrondbezit kent. De belangrijkste vormen die door mij onderzocht zijn, zijn commerciële agrarische bedrijven, fazenda's met een lage produktiviteit en bosbouwbedrijven. De verschillende soorten grootgrondbezit vormen geen aparte zuilen, maar zijn onderling sterk verweven. Zo is het bijvoorbeeld heel normaal dat de eigenaar van een produktief landbouwbedrijf in het bezit is van grote stukken improductieve grond elders. Per gebied verschillen de sociaal-economische gevolgen van grootgrondbezit echter aanzienlijk. In West-Bahia vormen de moderne fazenda's de ruggegraat van de agrarische economie. Hetzelfde kan gezegd worden van de grootschalige geïrrigeerde landbouw in het stroomgebied van de São Francisco. In de Extremo Sul daentegen is er van commerciële landbouw nauwelijks sprake. Op het eerste gezicht is dat vreemd, omdat de grond en het klimaat een intensief agrarisch gebruik (met name in de kustvlakte) wel degelijk toelaten. De overheid heeft er echter voor gekozen om, in samenwerking met private financierders, in het gebied een cellulose-industrie te vestigen.

De vorming van een agro-industrieel complex was daardoor financieel niet mogelijk en het meeste land kwam in handen van grootgrondbezitters die extensieve veeteelt bedreven. Later verworven de cellulosebedrijven enorme stukken grond, die zij beplantten met eucalyptus. Er ontstond een sterke concentratie van grond bij slechts een handjevol bosbouwbedrijven. Daarnaast is veel grond in bezit bij speculanten, die zakelijk profiteren van de grote vraag naar land.

Hoewel grootgrondbezit een divers fenomeen is, zijn er belangrijke overeenkomsten in de motieven van grootgrondbezitters. Omdat er op het platteland nauwelijks investeringskapitaal voorhanden is, mag worden aangenomen dat het grootgrondbezit haar wortels in de steden heeft. Alle bezitters, kopers en verkopers van land, ongeacht het natuurlijke personen of rechtspersonen zijn, handelen volgens een bepaalde economische rationaliteit. Dit punt wordt geïllustreerd door de minifundialisering dat de Sertão de afgelopen decennia heeft doorgemaakt. In een reactie op structurele landontwaarding verkochten veel grootgrondbezitters hun land aan kleine boeren. Dat er in de Sertão weinig grootgrondbezit meer voorkomt is dus het gevolg van economische factoren, niet van een door kleine boeren gewonnen 'luta da terra'. Grootgrondbezit komt voort uit de economische structuur van de samenleving. Feitelijk is landconcentratie niets meer en niets minder dan concentratie van produktiemiddelen. Landconcentratie is slechts één aspect van de kloof tussen bezitters en niet-bezitters, die zich uitstrekt over alle lagen van de economie. Grootgrondbezit is daarom meer dan een historisch onrecht dat men na de koloniale periode is vergeten recht te zetten: het is een afspiegeling van de maatschappij met de scheefste welvaartsverdeling ter wereld.

Zowel de aanhangers van neoliberale als de aanhangers van redistributieve landhervorming erkennen dat een landhervorming volledig moet zijn en alle grondbezitters, van groot tot klein, moet bereiken. Zonder juridische bescherming van zijn eigendomsrechten kan een landeigenaar geen bedrijfsplannen maken voor de langere termijn. Een gebrek aan rechtszekerheid leidt tot een korte termijn economie, met alle schadelijke gevolgen voor toekomstige duurzaamheid van dien. Om te ontsnappen uit de val van de korte termijn economie is het belangrijk dat de bevoegde autoriteiten, van federaal tot gemeentelijk niveau toe, samenwerken om het landeigendomsstelsel transparant te maken. Door budgetbeperkingen, bestuurlijke ondoorzichtigheid en politieke inmenging zijn de bevoegde instanties op het moment onvoldoende in staat om van landhervorming een succes te maken.

Als de overheid een serieuze poging wil doen om een landhervorming door te voeren, zal zij over moeten gaan tot grootschalige (dus dure) actie. De federale overheid is gebonden aan afspraken met buitenlandse schuldeisers, die haar financiële manoeuvreerruimte aanzienlijk beperken. De publieke opinie eist echter dat de regering met resultaten komt op het gebied van landhervorming. Grootgrondbezit wordt door veel mensen in Brazilië (in tegenstelling tot de conclusie van dit onderzoek) gezien als een koloniaal anachronisme. De regering zit gevangen tussen de druk van buitenlandse schuldeisers om te bezuinigen enerzijds en binnenlandse politieke druk om landhervorming te realiseren anderzijds. Het beleid dat uit deze patstelling voortvloeit is halfslachtig en niet bijzonder effectief. Er vindt redistributieve landhervorming plaats, zowel via de uitgifte van onteigend land als via de Landbank, maar deze programma's bereiken slechts een klein deel van de miljoenen landloze en kleine boeren in Brazilië.

Kapitaalkrachtige bedrijven daarentegen hebben vrije toegang tot financiering. Hoe groter het bedrijf is, hoe makkelijker het aan private of publieke financiering kan komen. Toegang tot kapitaal maakt bedrijfsgroei mogelijk. Voor veeteelt-, land-, tuin- en bosbouwbedrijven is het vaak goedkoper om een uitbreiding van de produktie te realiseren via landverwerving dan via technologische innovatie. Volgens de economische wet van winstmaximalisering handelen grote bedrijven dus rationeel als zij hun landareaal uitbreiden. Als er in de gebieden waar grootgrondbezitters hun uitbreiding willen realiseren veel kleine landbouw voorkomt, kan er competitie om land ontstaan.

Grootgrondbezitters zijn in mijn opinie slechts de uitvoerders van het landconcentratieproces. Het landbezit is geconcentreerd omdat het voor kleine boeren moeilijk is om te groeien. De meeste kleine boeren verkeren in een vicieuze cirkel waar zij niet op eigen kracht uit kunnen ontsnappen. De oorzaak hiervan ligt voor een deel in het feit dat ze genoodzaakt zijn om te werken in de informele sfeer, waardoor kapitaalaccumulatie moeilijk te realiseren valt. Voor een ander deel ligt de oorzaak in het feit dat het bezit van produktiemiddelen zeer ongelijk verdeeld is. In dit onderzoek is meerdere malen naar voren gekomen dat personen en bedrijven die toegang hadden tot kapitaal wél in staat waren een aanzienlijke mate van groei te realiseren. De oude wijsheid 'geld maakt geld' lijkt hier hout te snijden.

De vaststelling dat landconcentratie in de eerste plaats een economisch proces is stelt de discussie over landhervorming in een ander daglicht. Zonder toegang tot investeringskapitaal is land voor een kleine boer dood kapitaal. Landhervorming is niets meer dan symptoombestrijding zo lang het systeem dat ten grondslag ligt aan de ongelijkheid in het landbezit niet verandert. Redistributieve landhervorming is in essentie het overhevelen van produktiemiddelen én de toegang tot produktiemiddelen van één sociale categorie naar de andere. De fundamentele vraag die dan opkomt is: in hoeverre is een grootgrondbezitter anders dan bijvoorbeeld een vermogende stedeling zonder land? Als de grootgrondbezitter gedwongen kan worden om produktiemiddelen af te staan aan de minder bedeelden, moet de welvarende stedeling of het multinationale bedrijf dan ook gedwongen kunnen worden om een deel van het vermogen over te dragen aan de armen? Als men het principe 'gelijke monniken, gelijke kappen' hanteert, is het antwoord daarop ja.

De vraag hoe er met eigendomsrechten omgegaan moet worden raakt het fundament van een samenleving. Keuzes die op dit gebied gemaakt worden zijn daarom politiek zeer gevoelig. Politici hebben te maken met verschillende machtige belangengroepen, die zij allemaal zoveel mogelijk te vriend willen houden. Het gevoerde beleid is daarom altijd een compromis. Het feit dat de Braziliaanse overheden zowel agro-industriële als landhervormingsprojecten steunen is niet zo tegenstrijdig als het lijkt. Het één is politiek wisselgeld voor het ander. Mijn verwachting is dat het landeigendom de komende jaren geconcentreerd zal blijven. Landhervorming biedt onvoldoende compensatie voor de uitbreidingsdrang van grootgrondbezitters; wat er hier afgaat, komt er elders weer bij. Om effectieve landhervorming op grote schaal te kunnen realiseren is een mentaliteitsverandering nodig die ingrijpender is dan de overgang van het import-substitutieparadigma naar de neoliberale visie. Het valt te betwijfelen of de Braziliaanse politiek hiertoe op korte termijn in staat zal zijn. De kans is daarom groot dat we, eens in de zoveel tijd, in de Nederlandse kranten een klein artikelje zullen aantreffen dat

bevestigt dat de kleine boeren in Brazilië nog steeds ten strijde trekken tegen het alomtegenwoordige grootgrondbezit.

Annex geraadpleegde bronnen

AATR (Associação de Advogados de Trabalhadores Rurais)

NGO met als doelstelling het bieden van juridische steun, op non-profitbasis, aan vakbonden van landarbeiders en organisaties van kleine boeren en landbezitters.

José Claudio Rocha, president.

Aracruz Celulose S.A.

Braziliaans-Noors bedrijf met een jaarlijkse productie van 2,4 miljoen ton gebleekt houtpulp, corresponderend met 31% van het wereldmarktaanbod.

- Marcos Cesar de Magalhães; Uitvoerder fomento florestal regio Teixeira de Freitas.
- Tomás Monteiro Gomes; Regionaal coördinator bosbouw, kantoor Posto da Mata.

A Tarde

Een van de grootste kranten in Bahia; staat bekend als links georiënteerd.

Bahia Sul Celulose

Zie: Suzano Papel e Celulose

Baleia Jubarte

NGO, gericht op de bescherming van walvissen en educatie daaromtrent voor de zuidkust van Bahia. Voor mijn onderzoek interessant omdat Petrobras en Aracruz (de grootste eucalyptusplanter van Brazilië) de hoofdsponsors zijn van deze NGO die gevestigd is in Caravelas. Gesproken met Eduardo Camargo, die als administratief medewerker verantwoordelijk is voor de contacten met geldschietters.

Banco do Brasil

In zowat iedere gemeentehoofdplaats is wel een vestiging te vinden van deze bank, en vaak zijn er agronomen werkzaam. Hun taak is onder meer om de bank advies te verlenen over het al dan niet verstrekken van leningen aan landeigenaars. Zij zijn dus goed op de hoogte van de financiële positie waarin de landbouw zich in hun gebied bevindt, en om deze reden een goede bron van informatie.

Cartório de Registro, Município de Mucuri

Kadaster van onroerend goed in de gemeente Mucuri, een van de meest beplante gemeentes in Zuid-Bahia en de locatie van de cellulosefabriek van Suzano Bahia Sul. Elias Amorim, medewerker cartório.

CEAS (Centro de Estudos e Ação Social), Salvador

NGO, geïnspireerd vanuit de traditie van de jezuïeten, die tot doel heeft participatie, ontplooiing van initiatieven en autonomie van de stedelijke en rurale onderklasse te bevorderen. Voor wat de laatste categorie betreft richt men zich vooral op kleine boeren, landbezitters en landarbeiders.

CDDH (Centro de Defesa de Direitos Humanos)

NGO, opgezet en voorgezeten door de Nederlandse pater Joop Koopmans, die sinds 1969 werkzaam is in het zuiden van Bahia. Focust zich op het tegengaan van de negatieve effecten van eucalyptusexpansie voor kleine landbouw in de regio Teixeira de Freitas.

CEPEDES (Centro de Estudos e Pesquisas para o Desenvolvimento do Extremo Sul da Bahia)

NGO te Eunápolis; gesproken met Melquíades Spínola, van beroep fotograaf en José Augusto Tosato, tevens hoofd van de IBAMA te Eunápolis.

CODEVASF (Companhia de Desenvolvimento dos Vales do São Francisco e do Parnaíba)

Interstatelijk samenwerkingsorgaan voor de agrarische ontwikkeling van de stroomgebieden van de São Francisco en de Parnaíba, de twee grootste rivieren in het noordoosten van Brazilië. Deze organisatie coördineert grote irrigatieprojecten in de regio. Geïnterviewde: Luiz Alberto, coördinator sector Irecê, Bahia.

Comunidade Helvécia

Nederzetting van Zwitserse kolonisten gesticht in de 18e eeuw, later verworpen tot quilombo (zwarte gemeenschap) en nu aan alle kanten omringd door eucalyptus. Gesproken met enkele oudere bewoners die de grote transformaties in het gebied hebben meegemaakt.

CPT (Comissão Pastoral da Terra)

NGO, opgericht vanuit de progressieve vleugel van de katholieke kerk, die zich richt op het verbeteren van de rechten en levensomstandigheden van de rurale onderklasse en het in kaart brengen en tegengaan van misstanden.

EBDA (Empresa Baiana de Desenvolvimento Agrícola)

Staatsinstelling gericht op agrarische ontwikkeling, aanwezig in elke Bahiaanse gemeente. In Irecê geraadpleegd met betrekking tot een project gericht op commercialisering van kleine boeren, in Teixeira de Freitas met betrekking tot de expansie van eucalyptusplantages.

- Eduardo Dourado Nunis; coördinator van het *Programa Terra Fertil*, een project gericht op versterking van de familiale landbouw in de microregio Irecê.
- Eliazéas Vicente de Almeida; agronoom en topambtenaar van de EBDA, tijdelijk gestationeerd in Teixeira de Freitas voor landbouwtechnisch onderzoek. Zoon van een grootgrondbezitter, heeft veel grootgrondbezitters in de familie. Een waardevolle bron voor achtergrondinformatie omtrent de praktijken en motivaties van grootgrondbezitters in het noordoosten van Brazilië, met veel praktische illustraties.
- Gerson Silva de Jesus; agrarisch ingenieur en hoofd van de EBDA in Eunápolis, een provinciestad in het zuiden van Bahia die omringd wordt door plantages van Veracel. Interview afgenomen om een algemeen beeld te krijgen van de effecten van de snelle opkomst van Veracel in het gebied.
- Ocimar Aparecido Galante; bioloog en hoofd van de Superintendência de Desenvolvimento Florestal en Unidades de Conservação, afdeling Teixeira de Freitas. Zijn bijdrage ligt vooral in het verduidelijken en relativeren van de effecten op het milieu van eucalyptusplantages, en het aanraden van literatuur ter zake.

ESAGRI (Escola da Agricultura de Irecê)

Lagere landbouwschool te Irecê, Bahia. Biedt leerlingen de mogelijkheid om praktijkervaring op te doen met moderne landbouwtechnieken die met lage inputs op kleine boerderijen gerealiseerd kunnen worden. Gesprek met directrice Isabel Martínez over de teloorgang van de landbouw in de regio Irecê.

Frans Sturm

Nederlandse boer die sinds begin jaren '70 in Brazilië woont; bezit momenteel twee fazenda's, waarvan één aan alle kanten omgeven door eucalyptusplantages. Hij is goed op de hoogte van de agrarische- en landeigendomsstructuur in de omgeving van zijn fazenda's.

Frei Paulo, Pastoral da Terra buitengebied Teixeira de Freitas

Braziliaanse pater die tijdens zijn pastoraal werkt aan de ontwikkeling van een besef van zelfbewustzijn onder kleine boeren in het gebied van de eucalyptusplantages.

IBAMA (Instituto Brasileiro do Meio Ambiente)

Federaal orgaan, onder de huidige regering feitelijk het Ministério do Meio Ambiente geworden, maar men gebruikt nog altijd de oude afkorting. Vergunningen voor grote projecten van eucalyptusplanters moeten door IBAMA goedgekeurd worden. Ook is IBAMA verantwoordelijk voor controle op eventuele overtredingen van de milieuwetten van de plantende bedrijven. Geïnterviewd is José Tosato, prefect van IBAMA in de gemeente Eunápolis en een verklaard tegenstander van extreme expansie van de bosbouwbedrijven.

IBGE (Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística)

Het federale bureau voor de statistiek.

INCRA (Instituto Nacional de Colonização e Reforma Agrária)

- Domingos Nascimento da Silva, medewerker Cadastramento de Propriedades Rurais.
- Luiz Eduardo C. Barreto; Hoofd Sectie Operatieën, Cadastro de Propriedades Rurais.

Ipêterras

NGO bestaande uit vijf personen die samen een kleine organische boerderij runnen net buiten Irecê. Ze geven cursussen aan kleine boeren in duurzaam omgaan met land en proberen in samenwerking met een lokale school kinderen respect voor het milieu en de eigen cultuur bij te brengen. Ook worden culturele festivals georganiseerd op de boerderij en in een nabijgelegen dorp.

José Soares de Abriu

Zelfstandige boer en vertegenwoordiger van São José Felipe, een gemeenschap van 12 boerengezinnen die omringd worden door eucalyptusplantages en zich in hun voortbestaan bedreigd zien.

Juandir Boamorte

Grootste fomentador in de regio Teixeira de Freitas. Heeft op 3400 hectare van zijn land eucalyptus geplant voor Bahia Sul.

Maurício Souto

Corrector, ofwel bemiddelaar in de koop en verkoop van land. Gevestigd te Espora Gato, een dorpje midden in het eucalyptusgebied.

MST (Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra)

Ademar Bogo; 'beroepsrevolutionair' en intellectueel, actief voor MST op landelijk niveau. Woonachtig in Teixeira de Freitas en geïnterviewd over de strijd van MST tegen de eucalyptusexpansie in Bahia.

Bewoners van een MST acampamento aan de oostzijde van de BR-101 ten zuiden van Teixeira de Freitas; korte vraaggesprekken met enkele bewoners over hun persoonlijk verleden, plaats van herkomst en reden van participatie aan de acampamento.

Norberto Tautz

Eigenaar van twee sojafazenda's op de West-Bahiaanse cerrado.

Paters Elias en Venâncio, Orde der Franciscaners

Twee Nederlandse paters die sinds halverwege de jaren '60 in Bahia werken en vanuit Alcobaça het pastoraal verzorgen van enkele assentamentos van de agrarische hervorming, alsmede enkele gemeenschappen van kleine landbouwers.

Polo Sindical de Irecê

Overkoepelend orgaan van de vakbonden voor rurale arbeiders in de gemeentes die deel uitmaken van de economische regio Irecê.

PRODECER (Programa Nipo-Brasileiro para o Desenvolvimento dos Cerrados)

Samenwerkingsverband van de federale overheid met de Japanse overheid en een aantal particuliere investeerders die tot doel had de cerrado te ontwikkelen tot een kernland van agrarische produktie, met name soja.

Programa das Nações Unidas para o Desenvolvimento

Studie naar de sociaal-economische effecten van de aanwezigheid van Veracel in de gemeentes Belmonte, Canavieiras, Eunápolis, Porto Seguro en Santa Cruz Cabrália.

SEI (Superintendência de Estudos Econômicos e Sociais da Bahia)

Overheidsinstelling van Bahia gericht op het organiseren en verzamelen van studies en onderzoek in het veld van de economische en sociale wetenschappen, met betrekking op de staat Bahia. Contact: Diva Nascimento Barbosa, sociologe en medewerkster demografische dienst.

SEMAR (Secretária de Meio Ambiente e Apoio Rural)

Dienst voor toezicht op irrigatieprojecten en agrarische modernisering in de gemeente Lapão, Bahia. Afdelingshoofd en geïnterviewde: Nivaldo Moreira Rodrigues.

SEMARH (Secretária de Meio Ambiente e Recursos Hídricos - Superintendência de Desenvolvimento Florestal em Unidades de Conservação)

Instelling van de staat Bahia, relevant voor mijn onderzoek vanwege de ligging in eucalyptusgebied van de laatste resten Atlantisch regenwoud. Contact: José Paulo Novaes Mendes, specialist in fiscalização.

SINTREXBEM (Sindicato dos trabalhadores na silvicultura, no plantio, tratos culturais, extração e beneficiamento da madeira em atividades florestais e industriais moveleiras do Extremo Sul da Bahia)

Vakbond van arbeiders in de hout- en celuloze industrie. Laudinho Santos Souza, voorzitter.

SRH (Superintendência de Recursos Hídricos, ondergeschikt aan SEMARH)

Interview naar de sociaal-economische uitpak en de politieke achtergrond van het door de EBDA opgezette *Programa Terra Fertil*. Geïnterviewde: Luiz Claudio M. Correia, técnico em fiscalização bij de SRH in Irecê.

STR (Sindicato dos Trabalhadores Rurais) Teixeira de Freitas

Josynei Conceição; financieel secretaris. Interview over de geschiedenis van de vakbond, successen, problemen en huidige activiteiten. Iedere rurale gemeente heeft een STR.

Suzano Papel e Celulose (tot half 2004 bekend als Bahia Sul Celulose)

- Aginaldo José de Souza; manager bosbouwoperaties regio Teixeira de Freitas.
- Debora George; publiek voorlichtster.
- Fernando Bilia; hoofdcoördinator fomento florestal.

Universidade Católica de Salvador (UCSAL), Faculdade de Economia

Dr. Gabriel Kraychete; interview over sociaal-economische transformaties in het westen van Bahia en de opkomst van rurale vakbonden in dat gebied.

Universidade Federal da Bahia (UFBA), Faculdade de Filosofia e Ciências Humanas

- Prof. Dr. Antônio da Silva Câmara; vakgroeptoef hoofd sociologie en onderzoeker rurale problematiek gerelateerd aan landbezettingen.
- Dr. Clovis Caribé; heeft vanuit de sociale geografie veel onderzoek gedaan naar het kolonisatieproces in het uiterste westen van Bahia.
- Dr. Edwin Reesink; antropoloog en onderzoeker indianengerelateerde problematiek.
- Dr. Guiomar Ines Germani; economie van agrarische hervormingsprojecten.

Veracel Celulose S/A.

Bosbouwbedrijf dat vooral in het noorden van de Extremo Sul actief is. Opereerde tot 1998 onder de naam Veracruz. Het bedrijf is, na verkoop van een tienprocentsdeel van de Braziliaanse industriegroep Odebrecht, voor 50% in eigendom van Aracruz Celulose en voor 50% van het Zweeds-Finse bedrijf Stora Enso. Gecontacteerd voor empirische gegevens over het bedrijf.

Literatuur

- Allen, T., *Poverty and development into the 21st century*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Alston, L.J., G.D. Libecap & B. Mueller, *Titles, conflict and land use: the development of property rights and land reform on the Brazilian Amazon frontier*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1999.
- Caribé, C., *Ocupação e modernização dos cerrados baianos*. Salvador: Editora UFBA, 2001.
- Carrere, R. et al., *As plantações não são florestas*. Montevideo: Movimento Mundial pelas Florestas Tropicais, 2003.
- Carvalho, O., *A economia política do nordeste - secas, irrigação e desenvolvimento*. Rio de Janeiro: Editora Campus-Abid, 1988.
- Cehelsky, M., *Land reform in Brazil: the management of social change*. Boulder: Westview Press, 1979.
- Comerford, J., *Como uma família: sociabilidade, territórios de parentesco e sindicalismo rural*. Rio de Janeiro: Relume Dumará, 2003.
- Comerford, J., *Fazendo a luta: sociabilidade, falas e ritais na construção de organizações camponesas*. Rio de Janeiro: Relume Dumará, 1999.
- Does, M. van der et al., *Uit de machten gegroeid: de gevolgen van grootschalige aanplant van eucalyptus voor de boeren in Noordoost-Brazilië*. Wageningen: Tegon, 1990.
- Feres, J., *Propriedade da terra: opressão e miséria*. Amsterdam: Cedla, 1990.
- Graziano da Silva, J., *Mas, qual reforma agrária?* São Paulo: CUT, 1991.
- Graziano da Silva, J., *A pequena produção e o desenvolvimento do capitalismo no campo*. Campinas: Unicamp, 1996.
- Haar, G. van der, *Gaining ground: land reform and the constitution of community in the Tojolabal Highlands of Chiapas, Mexico*. Wageningen: Rozenberg, 2001.
- Hardin, G., *The tragedy of the commons*. Science, 1968. 162:1243-48.
- Hecht, S. & Cockburn, A., *The fate of the forest: developers, destroyers and defenders of the Amazon*. London: Verso, 1989.
- Hombergh, H. van den, *No stone unturned: building blocks of environmentalist power versus transnational industrial forestry in Costa Rica*. Amsterdam: Dutch University Press, 2004.

- Johnson, A.W., *Sharecroppers of the Sertão: Economics and dependance on a Brazilian plantation*. Stanford: Stanford University Press, 1971.
- Koopmans, J., *Além do eucalipto: o papel do Extremo Sul*. Salvador: Memorial, 1999.
- Leite, S., *Políticas públicas e agricultura no Brasil*. Porto Alegre: Editora da Universidade Federal do Rio grande do Sul, 2001.
- Leite, T., “Agrarian reform and development in Brazil: re-opening a debate in a time of crisis”. Working papers series nr. 176, Institute of Social Studies, Den Haag, 1994.
- Lima, W., *Impacto Ambiental do eucalipto*. São Paulo: Edusp, 1993.
- Linhares, M., and Silva, F.C. da, *Terra prometida: Uma história da questão agrária no Brasil*. Rio de Janeiro: Editora Campus, 1999.
- Martine, G., *A trajetória da modernização conservadora: à quem beneficia?* São Paulo: Lua Nova, 1991.
- Martins, J.S., *Expropriação e violênça: a questão política no campo*. São Paulo: Hucitec, 1982.
- Medeiros, L.S. de, *A formação dos assentamentos rurais no Brasil: processos sociais e políticas públicas*. Pôrto Alegre: Editora UFRS, 1999.
- Mora, A. L. & Garcia, C. H., *A cultura do eucalipto no Brasil*. São Paulo: SBS, 2000.
- Muller, G., *O complexo agroindustrial brasileiro*. São Paulo: FGV, 1981.
- Oliveira, A. de, *A agricultura camponesa no Brasil*. São Paulo: Editora Contexto, 1991.
- Pessoa, D., *Política fundiária no Nordeste: caminhos e descaminhos*. Recife: Editora Massangana, 1990.
- Petras, J. & Veltmeyer, H., *Cardoso's Brazil: a land for sale*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 2003.
- Reesink, E.B., *The peasant in the Sertão: a short exploration of his past and present*. Leiden: Institute of cultural and social studies, 1981.
- Relatório de Impacto Ambiental (RIMA) van het project Veracruz. Jaakko Pöyry Engenharia Ltda., 1994.
- Rist, G., *The history of development: from Western origins to global faith*. London: Zed Books, 1997.
- Sobrinho, G. K. & Comerford, J. C., *Veredas da Modernização: desenvolvimento capitalista e contradições sociais do oeste baiano*. Salvador: Unscal, 1990.
- Sorj, B., *Estado e classes sociais na agricultura brasileira*. Rio de Janeiro: Guanabara, 1980.

- Soskin, A.B., *Non-traditional agriculture and economic development: The Brazilian soybean expansion, 1964-1982*. Preager Publishers: New York, 1988.
- Soto, H. de, *The mystery of capital*. Transworld Publishers: Londen, 2000.
- Todorov, J.C. et al., *Os assentamentos de reforma agrária no Brasil*. Brasília: Editora Universidade de Brasília, 1998.
- Valença, J. A. R. et al., *Política de desenvolvimento para o Extremo Sul da Bahia*. Salvador: CAR, 1994.
- Valverde, O., *Estudos de geografia agrária brasileira*. Petrópolis: Editora Vozes, 1984.
- Vinhas, M., *Problemas agrário-camponeses do Brasil*. Rio de Janeiro: Editora Civilização Brasileira, 1972.
- Wilkinson, J., *O estado, a agroindústria e a pequena produção*. São Paulo: Editora Hucitec, 1986.
- Zoomers, A. & Haar, G. van der, *Current land policy in Latin-America: regulating land tenure under neo-liberalism*. Amsterdam: KIT, 2000.